

Sanayi Ötesi Toplum Teorilerinin Eleştirel Bir Değerlendirmesi

Zeki Parlak¹

Özet: 1960'lı yıllardan itibaren çok sayıda yazar, teknolojik gelişmelere dayalı olarak yeni bir toplum modelinin ortaya çıkmaya başladığını ileri sürmektedir. Bu yeni toplumsal modelde egemen olan sınıflar, kurumlar, çalışma hayatı ve toplumların temel örgütlenme ilkeleri değişmektedir. Gelişmiş ekonomilerde sanayi; istihdam, üretim ve katma değer açısından giderek önemini kaybetmekte ve yerine hizmet sektörü ön plana çıkmaktadır. 19. Yüzyılda toplum hızla bir fabrika haline dönüşürken, şimdilerde ise toplum daha çok dev bir bürokrasiye benzemektedir. Bu makale; Bell, Gorz ve Toffler gibi sanayi-ötesi toplum teorisyenlerinin çalışmalarını eleştirel olarak incelemekte, bu yazarların yeni bir toplum modelinin oluşumunda teknolojinin rolünü büyük ölçüde abarttıklarını ve geleceğe yönelik gerçekçi olmayan tahminlerde bulunarak ütopyik bir yaklaşım sergilediklerini ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sanayi-ötesi Toplum, Bell, Gorz, Toffler, Merkezi İlkeler, Sanayi Medeniyeti, Sınıfsız ve İşçi Olmayan Yeni-Proletarya, Üçüncü Dalgı, Piyasasızlaştırma.

Giriş

Beşeri sosyal gelişme ve sosyal organizasyonların dönüşümü inceleyen pek yazar toplumların evrimsel bir gelişme çizgisi üzerinde ilerlediğini ve belirli aşamalardan geçmek zorunda olduklarını ileri sürmektedir. Buna bağlı olarak 18. yüzyılın ortalarında İngiltere'de başlayan sanayi devrimiyle tarımsal yapılara dayalı sanayi-öncesi toplumun gerilediği, sanayi toplumunun oluştuğu ifade edilmektedir. 1950'li yıllardan itibaren gelişmiş kapitalist toplumların ekonomik ve sosyal yapılarında meydana gelen üretim eksenli değişim ve dönüşümü inceleyen ve sanayi toplumlarının geleceğine yönelik araştırmalar yapan pek çok araştırmacı "sanayi-ötesi toplum" olarak tanımladıkları toplumsal örgütlenmenin yeni bir aşamasından söz etmektedirler. Farklı yazarlar sanayi toplumlarının geleceğine yönelik kendi modelleri için "post-

---

¹ Yrd. Doç. Dr. Zeki PARLAK Marmara Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü Öğretim Üyesidir

modern”, “burjuva-sonrası”, “kıtlık ötesi” veya “medeniyet ötesi”, “kapitalizm ötesi toplum”; “organizasyonel toplum”, “kitle toplumu” ve “sanayi-ötesi toplum”, “sanayi-ötesi sosyalist toplum”, “süper sanayi toplumu”, “bilgi toplumu”, “bilgisel toplum” gibi farklı kavramlar kullanılmaktadır. Yaklaşımları ve varsayımları oldukça farklı olmasına rağmen, sözkonusu yazarlar değişimin temel dinamiği ve yönü konusunda benzer görüşler ortaya koymaktadırlar.

Her bir sanayi-ötesi toplum yaklaşımının farklı argümanları ve geleceğe yönelik farklı vizyonları olmasına rağmen, temel iddiaları aynıdır. Bunlar, kapitalist sanayi ekonomilerinde istihdam, üretim ve katma değer açısından hayati öneme sahip sanayinin artık ön plânda olmayacağını, bunun yerine hizmet sektörünün ekonomi içinde ağırlığının artacağını ileri sürmektedir. Sanayi-ötesi topluma geçişte mikroelektronik teknolojisine merkezi bir rol atfedilmekte ve bu köklü dönüşümden işgücü, iş, istihdam ve meslek yapısı kadar siyasal otorite ve sınıfsal yapıların da nasibini alacağı iddia edilmektedir. Bu yaklaşımlara göre 19. yüzyılda toplum hızla bir fabrika görünümü kazanırken günümüz de ise daha çok dev bir bürokrasiyi anımsatmaktadır (Aron, 1967: 117).

İşgücü analizlerinde açıkça görülen işgücünün sektörel değişimi ile sanayi döneminde rutin, monoton, bıktırıcı, kirliliği ve pis işler tarihe karışırken fiziksel güçten çok sembolik yeteneklerin kullanımını ve bilgiye sahip olmayı gerektiren, çalışanlara öz-gerçekleşme imkânı veren yüksek vasıflı işler ortaya çıkmaktadır (Erdem, 2004: 20). Bu yeni toplumda; bilgi, en önemli üretken güç olarak görülmekte ve üniversiteler ve araştırma kurumları merkezi kurumlar haline gelmektedir. Siyasal otorite de evrim geçirmektedir. Sanayi ve finans kapitalistleri; karar-alıcılar ve planlayıcılar olarak yeni toplumun öncü eliti haline gelen teknokratlar karşısında toplumda egemen konumlarını kaybetmektedirler.

Bu noktadan sonra, sanayi-ötesi toplum yazarlarının toplumun geleceğine yönelik senaryoları farklılaşmaktadır. Optimist perspektiften bakan kimi yazarlar, geleceğin toplumunu sınıf çatışması ve mülkiyet sorunu çözülmüş, bilgi üretimine dayalı bir emek sürecinin karakterize ettiği müreffeh bir toplum olarak görürken; pesimist yazarlar ise işsizlik, bölünme, çatışmaların karakterize ettiği teknokrasinin denetiminde eşitsiz ve adaletsiz bir toplum olarak algılamaktadır. Bu ikisi arasında orta yol izleyen yazarlar ise; kapitalizmin aşırılıklarının törpülediği, öz-üretim ve tüketime dayalı bilgi esaslı sanayi-ötesi yeni bir medeniyet yükseldiğini öne sürmektedirler.

Bu makale kapsamında sözkonusu üç farklı duruşu temsil eden üç farklı yazarın sanayi-ötesi düşüme yönelik teori ve genel düşünceleri incelenecektir. Bu yazarlar; sanayi-ötesi toplum yaklaşımının öncüsü Daniel Bell, sanayi-ötesi topluma alternatif bir sanayi-ötesi sosyalizm senaryosu geliştiren Andre Gorz ve sosyal demokrat bir mantıkla sanayi-ötesi dönüşümü yeni bir medeniyetin yükselişi olarak gören Alvin

Tofler'dir.

İki bölümden oluşan bu makalede, birinci bölümde her bir yazarın yaklaşımları ve sanayi-ötesi topluma yönelik öngörülerini kendi eserlerine dayalı olarak incelenecektir. İkinci bölümde ise bu yazarların sanayi-ötesi toplumda teknoloji, iş, istihdam ve sosyal sınıflara yönelik varsayımları, sosyolojik çerçevede eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilecektir. Makalede temel olarak bu üç yazarın yaklaşımlarının, tutarlı ve gerçekçi sosyolojik analizlere dayanmadığı, teknoloji-determinist, ütopyik öngörülerden oluştuğu ve ciddi yöntem hataları içerdiği iddia edilmektedir.

Daniel Bell: Sanayi-Ötesi Toplumun Gelişi

Sanayi-ötesi toplum; 1950'li yıllardan itibaren modern kapitalist toplumlarda "otomasyonun işyerinde giderek yaygınlaşması" ve "artan refah" gibi bir dizi sosyo-ekonomik değişmeye işaret etmek için kullanılan bir kavramdır. Bu konuda yapılan en kapsamlı çalışmalardan biri Daniel Bell'in "Sanayi-Ötesi Toplumun Gelişi" isimli kitabıdır. Bell, esas olarak modern kapitalist toplumlarının, "endüstriyelizm" (sınai üretim sistemi) çöküşüne yol açacak bir takım temel ekonomik ve sosyal dönüşümlerin eşliğinde bulunduğunu ve bunun sanayi-ötesi toplum olarak isimlendirilen yeni bir toplumun oluşumuna yol açtığını iddia etmektedir. Bell, sanayi-ötesi toplumun en temel özelliğinin mavi yakalı sanayi işçilerinin, imalat sektörünün ve dolayısıyla örgütlü emeğin ekonomi ve toplum içindeki rol ve öneminin azalması, yerine beyaz yakalı işgücü ve hizmet ekonomisinin ön plana çıkması olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca sanayi-ötesi toplum; müreffeh, tüketimci (consumerist), yeni teknoloji ve hizmet sektörünün karakterize ettiği bilgi esaslı bir toplumdur. Teknolojik açıdan dünyanın en gelişmiş ülkesi olması nedeniyle sanayi-ötesi toplumun prototipini ABD oluşturmaktadır.

Bell, 1930'ların iktisatçıları Fisher ve Clarks'ın çalışmalarından yararlanarak tarihin, "sanayi-öncesi, sanayi ve sanayi-ötesi olmak üzere üç farklı ve ardıl sosyal gelişme aşamasından oluştuğunu ve her bir aşamanın kendine özgü ekonomik, sosyal ve politik merkezi ilkesi, ekonomik sektörü, mesleki yapısı, işgücü ve egemen sınıfı olduğunu ileri sürmektedir. Dolayısıyla; sanayi-ötesi toplum, imalat üretimi yerine hizmet üretiminin istihdam ve verimliliğin en önemli kaynağı ve ekonominin itici gücü haline geldiği bir toplumdur (Bell, 1973: 9). İşgücünün sanayi sektöründen hizmet sektörüne kayması, vasıfların ve mesleki yapıların profesyonel ve teknik mesleklerin ağırlık kazanacağı şekilde değişmesine yol açmaktadır. Bell, 20. Yüzyılın bitiminden önce profesyonel ve teknik uzmanların sanayi işçilerinin yerine en büyük mesleki grup olacaklarını ileri sürmektedir (1974: 165). Zira işgücünün sektörel dağılımında meydana gelen bu değişim, pek çok gelişmiş ülkenin çalışma

istatistiklerinden açıkça görülmektedir

Bell; işgücünün hizmet sektörüne kaymasını, önce tarımda daha sonra da imalât sektöründe artan verimlilik düzeyine atfetmektedir. Ayrıca tüketici refahının artması, tüketicileri göreceli olarak imalat sanayi ürünleri ve gıdadan çok, hizmet satın almaya yöneltirken, tüketim kalıpları da işgücünün hizmet sektörüne doğru kaymasını teşvik etmektedir. Başka bir ifadeyle batı toplumlarında ekonomik değişim trendinin yönü hizmet ekonomisine doğrudur.

Bell'e göre, makine teknolojisi ve fabrikanın karakterize ettiği sanayi toplumunda enerji ve makinenin rasyonel bir biçimde uygulanmasıyla sağlanan üretim ve kâr, ekonomik büyümenin itici güçleridir. Buna karşın, yeni teknoloji ve yeni kurumların karakterize ettiği sanayi-ötesi toplumun dinamik gücü ve merkezi ilkesi ise teorik bilgidir. Bu bilginin üretilmesi ve işlenmesi, ekonomik büyümenin en önemli kaynağı ve itici gücüdür. Teorik bilgi sürekli yeniliğe ve kendi kendine sürdürülebilir bir gelişmeye imkân vermekte ve ekonominin yönetiminde yenilik kaynağı olduğu kadar nihai ürün şeklini de almaktadır. Bell'e göre mal üretimin ana kaynağı olarak fabrikalar sanayi toplumunu temsil ederken; teorik bilginin kaynağı ve değerlendirilme yeri olarak üniversiteler ve araştırma merkezleri de sanayi-ötesi toplumu temsil etmekte ve bu toplumun en temel kurumlarını oluşturmaktadır (1973: 22).

Bell, sanayi-ötesi topluma geçiş ile birlikte beş alanda önemli dönüşümün yaşandığına işaret etmektedir. Birincisi, ekonomide yaşanan köklü değişimdir. Bu ekonomik faaliyetin niteliğinin değişmesiyle mal üreten bir ekonomiden hizmet üreten bir ekonomiye geçilmesine neden olmaktadır. Bu, üçüncü sektörün gelişimidir. Söz konusu gelişme kendini ticaret, sağlık, eğitim, finans, ulaştırma, araştırma geliştirme ve diğer kamu hizmetlerinin arzının artışıyla ifade etmektedir (Bell, 1973: 15). İkinci değişim, birinci değişime bağlı olarak mesleki yapıda meydana gelmektedir. İmalat sektöründe istihdam azalırken, hizmet sektöründe istihdam artmaktadır. Buna bağlı olarak profesyonel ve teknik personelin sayıları ve etkileri hızla artmaktadır. Bell'e göre sanayi-ötesi toplumda çoğunluk olmasa da baskın olacak meslekler yüksek eğitim gerektiren profesyonel ve teknik meslekler olacaktır (Bell 1974: 165). Üçüncü değişim, yeniliklerin ve politikanın kaynağı olarak "teorik bilgi"nin sanayi toplumunun merkezi ilkesi haline gelmesi ve öncelik kazanmasıdır. Bell, sanayi-ötesi toplumun bilgi etrafında örgütlendiğini ve bu bilginin sosyal kontrolün temeli olduğunu ileri sürmektedir. Sanayi-ötesi toplumda, bu bilgi geleneksek veya pratik bir karakterde olmaktan çok teoriktir (1973: 20). Dördüncü değişim, bilgisayarın gelişiminin yardım ettiği yeni entelektüel teknolojinin yaratılmasıdır. Bu, detaylı işbölümünü entelektüel yaşamın derinliklerine kadar götürmektedir. Bell'e göre, entelektüel teknoloji, sezgisel muhakemede algoritmanın (problem çözme kuraları) yerini alan soyut semboller sistemi olup insanların önseziye dayanmaksızın, karar alabil-

mesine imkân vermektedir (1973: 14). Toplumun artan bir şekilde zenginleşen bilgiye olan bağımlılığı, elit kesimin yeni üyeleri olarak teknokratları ön plana çıkarılmaktadır. Çekirdeği bilim adamları ve mühendislerden oluşan ve bilgi sınıfı haline gelen “teknokratlar”, toplumda mülkiyeti elinde bulunduran egemen sınıf “burjuvazi”nin yerini alacağını ileri sürmektedir. Nihayet, sanayi-ötesi toplumunun karar almaya yönelik yeni teknolojiler yaratmasıdır. Bu teknoloji, yeni tür bilginin sosyal amaçlara yönelik kullanılmasına imkân vermektedir. Bell’ göre teorik bilginin gelişmesi, teknolojik tahminlerin yapılmasına ve planlanmasına olanak sağlamakta, ayrıca değişimin planlanmasını ve ileriye yönelik risk, maliyet ve üstünlüklerin değerlendirilebilmesini mümkün kılmaktadır. Bell, karar-almanın daha fazla politize olmasının mevcut güç yapısını aşındırdığını, böylece toplumda ideolojilerin yerini, doğru teknolojik tahminlere dayalı gerçek bir uzlaşmanın aldığına dikkat çekmektedir.

Bell’e göre, sanayi-ötesi toplumda sosyal ve ekonomik eşitsizliklerin kaynağı mülkiyet değildir. Teorik bilginin üretilmesi, kontrol edilmesidir. Dolayısıyla sanayi-ötesi toplumda mülkiyete dayalı sınıf çatışmalarının yerini, sosyal, politik ve kültürel merkezi prensiplerin uyumlu olmamasından kaynaklan gerilim ve çatışmalar almaktadır. Bell’e göre sanayi-ötesi toplumun üç önemli gerilim kaynağı mevcuttur ve bunlar yeni sosyal çatışma ve gerilim hatlarıdır. Bunlardan ilki, mesleki mevki ve görevlerin yeteneklilere açık olduğu sanayi-ötesi toplumun meritokratik niteliğidir. Meritokrasi, kitleleri hegemonyası altına alacak olan yeni bir elit grubun (“bilgi eliti”) gelişimine yol açmaktadır. İkinci olarak toplumda bilimin öneminin artması, bilim adamları arasında ve bilim adamlarıyla devlet arasında gerilim yaratmaktadır. Bilim adamları arasındaki gerilimin kaynağıyla ilgili olarak Bell, çarpıcı bir benzetme yapmaktadır:

“Sanayi-ötesi toplumun boyutlarından biri bilimin gittikçe bürokratikleşmesi ve entelektüel görevlerin artarak dar uzmanlık alanlarına bölünmesi nedeniyle; bilim yapacak bireylerin tıpkı 100-150 yıl önce fabrikaya giren işçiler gibi böyle bir işi kabul edip etmeyecekleri bilinmemektedir” (1973: 19).

Bilim adamları ile devlet arasındaki gerilimin kaynağı ise bilimin toplumda öneminin artması nedeniyle devlete bağımlı hale gelmesidir. Bunun sonucunda, bilimin bağımsızlığı erozyona uğramakta ve politikacılar ve egemen bilgi eliti arasında yönetim karmaşası yaşanmaktadır. Üçüncü olarak, Bell’e göre bireyselliği ön plana çıkaran batının geleneksel kültürel değerlerinin sanayi-ötesi toplumun ürettiği teknik etkinlik ve uzmanlığa dayalı bir sosyal yapı ile örtüşmediğini, bu alanda da bir gerilim ve çatışmanın mevcut olduğunu ileri sürmektedir. “Bireyler, bireysel kahramanlığa yer vermeyen bürokratik bir toplumda aradıkları ilhamı bulamayacaktır” diyen Weber’i takiben Bell, teknokratik bir toplumun bireye asalet sunmadığını belirtmektedir.

Bell, sanayi-ötesi toplumun yükselişi ile, modern kapitalist toplumların sınıf yapısının da derin bir dönüşüm geçirdiğini ileri sürmektedir (1980: 144-164). Bell'e göre modern kapitalist toplumlardaki sosyal sınıf düşüncesi sanayi toplumunun bir özelliği olup, 1950'den sonra yok olmaya başlamıştır. Sanayi-ötesi toplumda sınıfsal konum ve gücün temelini mülkiyetten bilgi üretimine ve bireysel vasıflara kaymasıyla yeni güç eliti ve egemen sosyal sınıf olarak "teknokrasi" veya "bilgi sınıfı" yükselmektedir. Endüstriyel sınıflara benzemeyen daha çok statü grupları gibi olan bu yeni sınıf (Bell, 1980: 167); bilim adamları, öğretmenler, sanatçılar, medya, sosyal hizmet çalışanları ve yöneticilerden oluşmaktadır (Bell, 1973: 213-21).

Egemen sınıfların değişmesine yol açan "beyaz yakalı devrim" ve imalat sektöründe makinenin insanın yerini alması, aynı zamanda sanayi işçi sınıfının veya sanayi proletaryasının da tarihe karışacağı anlamına gelmektedir. Bell'e göre bu süreç öylesine hızlı gelişmektedir ki; 20. yüzyılın sonunda fabrikalarda çalışan işgücü günümüzdeki çiftçiler kadar azalacaktır. Dahası, Bell, mavi yakalı işgücünün sayısal açıdan önemsiz hale gelmesi ve yeni işgücünün bölümlerine uygun yeni kategorilerin oluşmasıyla bu kavramın sosyolojik olarak anlamını yitireceğini de düşünmektedir (Bell, 1973: 167). Mavi yakalı işçi sınıfının yok olması, sendikalar açısından oldukça dramatik sonuçlara sahiptir. Bell'e göre sendikaların üye sayılarının ve toplu pazarlığın üst sınırlarına ulaştıktan sonra gerilemeye başlaması, sanayi proletaryasının beyaz yakalı profesyonel maaşlı işgücüne dönüşmesi ile işgücünün sınıfdayanışmacı yöneliminin yerini, bireysel yönelimin alması ve nihayet sendikaların örgütsel **entropi** yaşıyor olmaları, mavi yakalı sendikal hareketin çözülmesine yol açmaktadır (1973: 143-154). Bell'e göre bu trend gelecekte de devam edecek ve emekle ilgili sorunlar sanayi-ötesi toplumda merkezi bir öneme sahip olmayacaktır.

Andre Gorz: Sanayi-ötesi Sosyalizm

1960'lı yıllardan itibaren sanayi toplumlarının (endüstriyelizm) yaşadığı krizi ve dönüşümü inceleyen bir diğer sanayi-ötesi toplum yazarı da Fransız sosyalist Andre Gorz'dur. Gorz, bu krizin modern toplumların yapılarında, çalışma hayatında ve iş örgütlerinde endüstriyelizmin ötesine giden köklü dönüşümlere yol açtığını iddia etmekte ve bu dönüşüme alternatif politikalar geliştirmeye çalışmaktadır. Bununla birlikte onun asıl amacı, bilgi teknolojisine dayalı olarak sanayi-ötesi sosyalist bir toplumsal düzenin veya "özgürleştirilmiş bir toplum"un oluşma ihtimalini araştırmak ve bu toplumun temel parametrelerini tanımlamaktır (Gorz, 1985: 32). Gorz büyük ölçüde kritik Marksist bir yaklaşım kullanmakla birlikte, Marksizm'in ötesine giderek bilgi teknolojisi ve toplumsal değişmeler karşısında yetersiz kaldıkları gerekçesiyle kapitalizm ve sosyalizmin mevcut formlarını sorgulamaktadır. Ancak bu, Gorz'un sosyalist ideallerinden vazgeçmiş olduğu anlamına gelmemektedir.

Gorz'a göre, üretken akılcılık (productive rationalization) ile sermayenin mantığı kapitalist ve sosyalist modern sanayi toplumlarını derin bir krize sürüklemiş ve çökmenin eşiğine getirmiştir (1982: 10-12). Artık bu toplumlar, kapitalizm ve sosyalizmin ötesinde yeni bir toplumsal düzen kurma imkânına sahiptir. Bu yeni toplumsal düzen için iki seçenek bulunmaktadır: Bunlar “programlanmış veya teknokratik toplum” ya da modern bilim ve teknolojiadaki gelişmelerin bireysel özgürlükleri geliştirmek için kullanıldığı “özgürleştirilmiş toplum” seçenekleridir.

Gelişmiş sanayi toplumlarının yaşadığı krizi, “endüstriyelizm”in krizi olarak niteleyen Gorz'a göre; ekonomik, sosyal ve politik yaşamın bütün boyutları kökten sarsılmaktadır. Sosyal ilişkiler, ahlaki değerler, çalışma ilişkileri, iş organizasyonu, üretim sistemleri ve ekonomi bu sarsıntıdan etkilenmektedir (Gorz, 1982: 12). Bu krizin nedeni, “endüstriyelizm”e dayalı sosyo-ekonomik gelişmenin artık yapısal ve fiziksel sınırlarına yaklaşmasıdır. Gorz'a göre, daha fazla ekonomik büyüme için teknolojik yeniliklerin kullanılarak tabiat üzerinde kontrol kurulmasının ve sürdürülmesinin giderek imkânsızlaşması, bunun en somut kanıtıdır. (1985: 13). Piyasaların doyması, kâr marjlarının azalması, ücretlerin ve hammadde fiyatlarının artmasının yol açtığı maliyet artışları, ekonomik büyümenin ve talebin geleneksel yöntemlerle yeniden canlandırılmasına olanak vermektedir. Ayrıca, üretim artışıyla gelen ve toplam üretimden daha hızlı artan sosyal maliyetler, üretim yapmayı adeta imkânsız hale getirmektedir. Bu nedenle, kapitalist veya sosyalist sanayi toplumlarının gelişmesi için farklı yollar aranması şarttır.

Gorz'a göre, kapitalizmin yeniden yapılanması veya yeni bir birikim döngüsü başlatılması çabaları, kapitalist piyasa mantığının kamu hizmetlerine uygulanması ile büyük bir sorun olan sosyal maliyetlerin düşürülmesi, yeni piyasa ve malların üretilmesine dayalıdır. Bu süreçte oldukça esnek olan ve toplumsal açıdan farklı seçeneklere imkan veren mikro-elektronik esaslı yeni teknolojiler anahtar bir rol oynamaktadır (1985: 51-54). Yeni teknoloji, “**uygun tüketiciler**” üretme maliyetini düşürmekte, bireyden bireye sunulan profesyonel hizmetlerin otomasyonuna, eğitim ve sağlık gibi bazı kamu hizmetlerinin, özelleştirilmesine veya kişiselleştirilmesine ve **tüketici üretilmesini**, tüketicilerin bizzat kendilerine bırakmayı veya öz-üretimi mümkün kılmaktadır (1985: 45-47).

Yeni teknolojinin üretim sürecinde kullanılması, kapitalist üretim ilişkilerini tehdit eden çelişkiler de yaratmaktadır (Gorz, 1985: 54). Bu çelişkiler, yeni teknolojinin istihdam, iş ve işgücü üzerindeki olumsuz etkilerinden kaynaklanmaktadır. Esnek otomasyona imkân veren yeni teknolojinin üretimde kullanılması; üretimin artmasına, maliyetlerin düşürülmesine ve yatırım, emek ve hammadden tasarruf sağlanmasına olanak vermektedir. Üretim artar, maliyetler düşerken; işgücünün azaltılması, ücret kazananların ve tüketicilerin sayısının düşmesi gibi kritik bir paradoks olarak

ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, ekonomik krizi aşmak için kullanılan yöntemler, kapitalist ekonomik ilişkilerin yeniden üretilmesi için gerekli şartları tahrip etmektedir. Nihayet, yeni teknoloji, üretim sürecinde mevcut vasıfları ve dolayısıyla iş tatminini yok ederek işçi sınıfının istihdamının kalitesini ve statüsünü zayıflatmaktadır. Pek çok insan için iş; artık çok az bir vasıf gerektiren ve çok az tatmin sağlayan yaşamak veya ücret kazanmak için yapılan araçsal bir faaliyete dönüşmekte, kimlik veya anlamlı faaliyet kaynağı olma özeliğini kaybetmektedir (Gorz, 1985: 66-67). Buna bağlı olarak istihdamın yapısı, iş güvencesine sahip tam-zamanlı işlerde çalışan emek aristokrasisi ile işsizler kitlesi ve alelâde işleri yapan ve hiçbir istihdam güvencesi bulunmayan vasıfsız işçiler arasında kutuplaşmaktadır. Bu dönüşümle birlikte, sosyalist projeleri hayat geçirecek sınıf bilincine sahip iş-odaklı devrimci proletarya tarihe karışırken; onun yerine nüfusun büyük bir çoğunluğunu oluşturan işsizlerin, gizli işsizlerin, güvencesiz, parça-zamanlı işlerde çalışan, geçici ve mevsimlik işçilerin ve iş-tatmini sağlayamayanların oluşturduğu bu yeni sınıfı, “işçi olmayan sınıfsız sanayi-ötesi yeni proletarya” (non-worker, non-class post-industrial neo-proletarya) yükselmektedir. Gorz, yeni işçi sınıfının sanayi-ötesi sosyalist bir toplumsal düzen kurulmasında tarihi bir rol oynayacak bir potansiyele sahip olduğunu ileri sürmektedir.

Bununla birlikte Gorz, modern kapitalist toplumları etkileyen krize karşı, “programlanmış” ve “teknokratik” çözümler dışında, alternatif bir çözümün varlığına işaret etmekte ve yaşayan-ölü olan kapitalizmden sakınılabileceğini ileri sürmektedir (1985: 59). Gorz’a göre, çalışma sürelerinin etkin bir biçimde azaltılmasına imkân veren mikroelektronik teknolojisinin sosyal olarak gerekli olan emeğin yeniden dağılımını sağlayacak şekilde kullanılması durumunda, çalışma yaşamında mevcut sınırlardan ve yabancılaştırıcı etkilerden, aşırı tüketim ve giderek artan merkezileşen sosyal kontrolden sakınmanın mümkün olduğunu belirtmektedir.

İşin niteliğinde meydana gelen dönüşüm; işçilerin işe karşı tutumları, işçilerin işten beklentileri ve üretimdeki mücadele amaçları gibi alanlarda köklü değişikliklere neden olmaktadır. Gorz’a göre, artık işçilerin amacı; “işte özgürleşmek”, “iş üzerinde kontrol sağlamak” veya “işin yapıldığı çevrede gücü ele geçirmek” değildir. Amaç; işin doğasını, içeriğini ve gerekliliğini reddederek kişinin kendini işten özgürleştirmesidir (Gorz, 1982: 67).

Bununla birlikte; işi reddetmek, 200 yıllık sosyalist işçi hareketinin geleneksel formatını da reddetmek anlamına gelmektedir. Diğer bir ifade ile işçilerin üretimin kontrolünü ele geçirmeleri ve işleriyle öz-gerçekleştirme sağlamalarını öngören geleneksel sosyalist stratejiler, amaç ve hedefleri itibarıyla tümüyle geçerliliğini yitirmiştir (Gorz, 1985: s.67). Bir sınıf olmaması ve örgütsel tutarlılıktan yoksun olması nedeniyle, Marksist teorideki sınıf kavramını ikame edemeyen yeni proletarya, tarihin işçi sınıfına yüklediği misyona da sahip değildir. Fakat bu görünen zayıflık aynı zamanda bu

yeni işçi sınıfının güçlü yönünü oluşturmaktadır. Söz konusu bu yeni işçi sınıfı; ne kapitalizmin ne de sosyalizmin üretken özelliklerini kabul etmediği gibi öz-gerçekleştirmeyi de tamamen iş dışında arama eğilimindedir. Gorz, şöyle demektedir:

“Gerçek yaşam iş dışında başlamaktadır. İş, iş-dışı alanın genişlemesini sağlayan bir araç haline gelmiştir. Geçici bir iş vasıtasıyla bireyler temel faaliyetlerini takip edebilme imkânını kazanmaktadır. Bu, sanayi-ötesine geçişi sağlayan dönüşümdür” (1982: 81).

Diğer bir ifadeyle, kapitalizmin yükselişi ile birlikte ekonomik amaçlı iş bir öncelik halini alırken, diğer faaliyetler marjinalleşip değersizleşmiş ve ona bağımlı hale getirilmişti. Sanayi-ötesi sosyalizmin gelişi ile bu ilişki tersine dönmektedir. Gorz, bu dönüşümün hâlihazırda başladığını (1982: 82) ve iki parçalı (dual) ve bölünmüş bir toplumun ortaya çıktığını ileri sürmektedir (1982 s.90). Bu parçalardan birinde üretim ve politik idare, etkinliği maksimize etmek amacıyla örgütlenirken; diğerinde ise bireyler **öz-gerçekleştirme** amacıyla çok çeşitli faaliyetlerde bulunabilecektir. Gorz’un tanımladığı sanayi-ötesi sosyalist senaryo’da bireylerin kimliklerini tanımladıkları ve öz-gerçekleştirme sağladıkları özerk (autonomous) faaliyetler öncelik kazanırken, ekonomik amaçlı iş alanı veya bağımlı (heteronomous) faaliyetler marjinalleşmektedir. Bölünmüş toplumda bu iki parça birbirinden tamamen ayrı olmayacaktır. Bireyler iş dışında öz-gerçekleştirme aradıkları müddetçe, ekonomik amaçlı iş alanının ücretsiz olarak yayılmasına direnecektir. Bu, hem devlet hem de ekonomi için geçerlidir.

Gorz, sanayi kapitalizmine alternatif oluşturulması için özerk faaliyet alanının bağımlı üretimin önüne geçmesi gerektiğini belirtmektedir (1982. 97). Bu amaçla ekonomik büyüme amacının terk edilmesi, ekonomik faaliyetin kâr için yapılan üretimden ihtiyaç için yapılan üretime yeniden yönlendirilmesi, işsizlik, gelir dağılımı ve boş zaman gibi alanlarda köklü ekonomik ve sosyal dönüşümler gerektirmektedir. Gorz, bu politika ve tedbirler arasında zaman politikasına özel bir önem atfetmektedir (1982: 126).

Gorz, her gün binlerce işçiyi işsiz bırakan yeni teknolojideki son gelişmelerin bu senaryoyu artık mümkün kıldığına inanmaktadır. Hizmet sektörünün kaybedilen istihdamı telafi edemeyeceğini düşünen Gorz, sanayi-ötesi sosyalist toplum modelinin hayata geçirilebilmesi için ilk adım olarak çalışma gününü esaslı bir şekilde kısaltacak bir zaman politikası ile iş-paylaşımı programlarının uygulanmasını görmektedir. (1982: 131). Gorz’a göre zamanın öz-yönetimi, veya aktif zaman politikası bu yerleşik ahlâk anlayışını ve kapitalizmin yönlendirici ilkelerini değiştirebilmenin anahtarıdır. Bu bir ütopya değildir (1982: 131).

Alvin Toffler: Üçüncü Dalga Medeniyeti

Toffler, diğer sanayi-ötesi toplum yazarlarına göre biraz daha ileri giderek çağımız-

da yaşanan dönüşümü yeni medeniyetin yükselişine denk görmektedir. Bu dönüşüm, sanayi toplumunun bir uzantısı değil, tıpkı 300 yıl önce sanayi toplumuna geçiş gibi kendinden önceki toplumu tamamen yadsıyan radikal bir kırılmadır (Toffler, 1983: 359). İlk çalışması “Gelecek Şok” adlı eserinde Toffler; bu değişimi tanımlamak için kullanılan, “sanayi-ötesi toplum” ve “bilgi toplumu” gibi pek çok kavramın; değişimin ölçeğini, kapsamını ve karmaşıklığını kavramaktan uzak olduğunu iddia etmekte ve “süper sanayi toplumu” kavramını kullanmaktadır (1971: 23.). Ancak daha sonra, “Üçüncü Dalga” isimli kitabında “süper sanayi toplumu” kavramı yerine, “Üçüncü Dalga Medeniyeti” (ÜDM) kavramını kullanmaktadır. Toffler; beşeri tarihi birbirini takip eden değişim dalgaları olarak tanımlamakta, tarihte iki büyük değişim dalgasının gözlemlendiğini ve artık üçüncü dalganın eşliğinde olduğumuzu iddia etmektedir (1983: 27). Tarım ve sanayi devriminin harekete geçirdiği değişim dalgalarını takiben kısa bir süre önce başlayan Üçüncü Dalga aşamasının yüz yıldan daha az bir sürede tamamlanacağını tahmin etmektedir.

Toffler’e göre, ilk dalga; tarımın yükselişi, yerleşik toplumun kurulması ve toprağın ekilmesi ile özdeştir. Her türlü sanayi öncesi sosyal yapılara ve tarım toplumuna denk gelen ilk dalga artık büyük ölçüde çökmüştür. Sanayi devrimi ile ortaya çıkan ve sanayi toplumuna işaret eden “İkinci Dalga Medeniyeti” (İDM); devasa bürokrasi, hiyerarşik, dikey ve mekanik bir örgütlenme yapısı getirmiş ve sosyal yaşamı radikal olarak değiştirmiştir. Doruk noktasına erişmiş olan İkinci Dalga, Üçüncü Dalga’nın yükselişine rağmen etkisini hâlâ önemli ölçüde devam ettirmektedir.

Toffler, 1960’ların modernist yaklaşımı “endüstriyelizm mantığı”nı anımsatacak şekilde oldukça determinist bir yaklaşımla; tarihi, kültürel, sosyal, politik ve ideolojik farklılıklarına rağmen “İkinci Dalga” toplumlarının sanayileşme teknolojisinin bir sonucu olarak, bazı ortak temel özellikler sergilediğini ileri sürmektedir. Gerek kapitalist ve gerekse sosyalist sanayi toplumlarının en temel özelliği, üretim ve tüketimin birbirinden ayrılması ve ekonominin piyasalaşmasıdır. Buna bağlı olarak, tüm İkinci Dalga toplumlarında, standartlaşma, ihtisaslaşma, senkronizasyon, yoğunlaşma, maksimumlaşma, merkezileşme gibi örgütsel ilkeler hızla yaygınlaşmıştır (Toffler, 1983: 53). Sanayi toplumlarının tekno-endüstriyel boyutunu “fabrika” sembolize ederken, “temsili hükümet” de bu toplumların statü sembolü haline gelmiştir (Toffler, 1983: 86).

Toffler, endüstriyelizmin, bütün yönleriyle bireysel ve toplumsal yaşamı şekillendiren ve yönlendiren bir medeniyet olduğunu savunmaktadır. Buna göre endüstriyelizm; sosyo-ekonomik, teknolojik ve politik bir yapı, kültürel bir tarz, sosyal ve doğal gerçeği algılamanın ve değerlendirmenin farklı bir yoludur. Endüstriyelizmin düşünme ve algılama şekilleri, tüm temel kurum ve teknolojileri, kültürü, üretim ve örgütsel prensipleri derin bir kriz yaşamaktadır. Toffler, bu krizi sanayi toplumlarında doğal çevrenin tahribatı, enerji ve hammadde kaynaklarının

tükenmeye yüz tutması ile fiyatların giderek artması; ekonomik krizlerin sosyal refah, sağlık, eğitim, konut ve istihdam hizmetlerinin arzını zorlaştırması; kentsel yaşamın yarattığı stres ve gerilim, uluslararası mali sistemin krizi ve ulus devletin çökme eğilimine girmesi gibi nedenlere bağlamaktadır. Bu kriz, gerek kapitalist ve gerekse sosyalist formlarıyla, İDM'nin sürdürülmesini imkansız hale getirmiştir. Gelişmiş toplumlarda yaşanan dönüşümler, “endüstriyel-olmayan” bir ÜDM'nin oluşumuna işaret etmektedir (Toffler, 1983: 360-370).

Toffler de diğer sanayi-ötesi toplum yazarları gibi, ÜDM'nin yükselişini mikro-elektronikteki gelişmelere atfetmekte ve bu toplumun itici gücü olarak teknoloji ve bilgiyi görmektedir. Ekonomik, sosyal, politik yaşamın bütün yönlerini derinden sarsan bu yeni medeniyet çeşitlendirilmiş ve yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı yeni bir yaşam tarzı, yeni bir üretim anlayışı ve fabrika ve montaj hattını çağdışı bırakacak üretim sistemleri, çekirdek aile dışında yeni aile tipleri, elektronik ev, radikal biçimde değişikliğe uğramış geleceğin okulları ve şirketlerini getirmektedir (1983: 29). Ayrıca yeni davranış kodu da dikte eden bu yeni medeniyet, endüstriyelizmin getirdiği standartlaşma, senkronizasyon, merkezileşme gibi trendlerin yerine esneklik, çeşitlilik, ölçeğin küçülmesi ve ademi merkezileşme gibi yeni trendler getirmektedir. Nihayet bu yeni medeniyet, bürokrasilerin ve ulus-devletlerin tasfiye olmasına sebep olurken, emperyalizm sonrası dünyada yarı-özerk ekonomilerin doğmasına yol açacaktır.

Toffler, tüketici eğilimlerinin ve üretim düşüncesinin değişmesinin, mikro-elektronikte ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelere paralel olarak fabrika sisteminde ve bürokratik örgütlerde köklü dönüşümlere neden olacağını ileri sürmektedir. Bu alandaki devrimlerin politik ve ekonomik iktidarın dağılımını, endüstrinin yapısını, üretimin ölçeğini ve boyutunu, uluslararası işbölümünü, ekonomide kadının rolünü, işin niteliğini, tüketici ile üretici arasındaki kopukluğu, istihdamın yapısı ve miktarını, işin yapıldığı yeri, boş zaman ve eğlence anlayışını etkilemesi veya radikal bir şekilde değiştirmesi beklenmektedir (1992: 261).

Toffler'e göre gerek kitle üretiminin ve gerekse dev bürokratik organizasyonların ve büroların artık günleri sayılıdır. Geleneksel kitle üretiminin aksine, üçüncü dalga üretimin özü ise sadece sipariş edileni yapma veya tüketecek kişinin istediği cinsten istediği miktarda mal üretmektir (Toffler, 1992: 254). Bilgi işlem ve iletişim teknolojisi ile bağlantılı uygulamaların birlikte kullanılması gerçek bir devrim yaratmaktadır ve büroların da imalat üretimi gibi İkinci Dalgadan çıkıp Üçüncü Dalgaya geçmesine yol açmaktadır. Bu bağlamda “elektronik ev”in gelişmesi önemli bir yer işgal etmektedir. Bu yeni üretim sistemi, üretimin daha küçük ölçekte yapılmasına, adem-i merkezileşmesine ve kentlerden uzaklaşmasına olanak vermekte, işin niteliğini değiştirerek, milyonlarca işi ikinci dalganın getirdiği bürolardan ve fabrikalar-

dan alıp tekrar eve geri getirebilmektedir (Toffler, 1992: 255-261) Bunun gerçekleşmesi durumunda aileden okula ve şirkete kadar bütün kurumlarda kapsamlı dönüşümlerin olması kaçınılmazdır (1992: 265). Bu tahminler, sadece elektronik endüstrisi ve bürolarla sınırlı olmayıp pek çok sektörü kapsamaktadır. Kısaca Toffler, temelleri iki yüz yıl önce sanayi devrimiyle atılan çalışma hayatı ve çalışma ilişkilerinin üçüncü dalga topluma geçirilmesiyle radikal bir şekilde değişeceğini tahmin etmektedir.

Diğer yazarlar gibi Toffler de imalat sektörünün üretim ve istihdam açısından gerilediğini, buna bağlı olarak bu sektörde istihdamın azaldığını ve vasıfların geçerliliğini yitirdiğini, buna karşın hizmet sektörünün işgücünün önemli bir kısmını barındıracak şekilde büyüdüğünü belirtmektedir (1992: 248). Toffler, kitle üretimin ve imalat sektörünün gelişmiş ülkelere kayması ile uluslararası işbölümünde dönüşümlerin yaşanacağına dikkat çekmekte; ancak bu ülkelerin stratejik nedenlerle, sırf hizmet üreten bir toplum veya enformasyon ekonomisi olmaya katlanamayacağını belirtmektedir. (1992: 249).

Bu dönüşümlere kapitalist üretim mantığının veya kapitalizmin sonu getirecek piyasalaşma sürecinin sona erme ihtimali veya piyasasızlaştırma (de-marketization) trendinin de eşlik ettiğine inanmaktadır. Piyasasızlaştırma; üretimin mübadele amacıyla piyasaya yönelik olarak değil, daha çok kişisel tüketime yönelik olarak bizzat tüketiciler tarafından yapılmasıdır. Bu tip üretimi Toffler, tüketim için üretim (prosumption) olarak isimlendirmektedir. Toffler, kişisel ihtiyacı için üretim yapanlar için üreten-tüketici (prosumer) kavramını kullanmaktadır. Piyasasızlaştırma ve tüketen-üretici süreçleri birine eşlik eden paralel iki süreçtir. Toffler, Birinci Dalga tarım toplumlarını, İkinci Dalga sanayi medeniyetine taşıyan sürecin aslında piyasa mekanizmasının gelişmesiyle birlikte üretimle tüketimin bütünlüğünün parçalanması olduğunu belirtmektedir (1992: 325). Üçüncü Dalga medeniyetin yükselişiyle birlikte üretim ve tüketim arasındaki belirginliğin azalması “tüketim için üretim” gelişmesine yol açmakta ve bu süreci tekrar tersine çevirmektedir.

Son zamanlarda yaygınlaşmaya başlayan eğitim ve diğer hizmetleri de içeren kendi işini-kendin yap (DIY) gibi işveren açısından emek maliyetinin dışsallaştırılmasına yönelik gelişmeler Toffler için, “pasif tüketim”den “aktif tüketim için üretim”e doğru bir trendin varlığına kanıt oluşturmaktadır. Bu trend sadece hizmetlerle sınırlı olmayıp imalat mallarını da kapsamaktadır. Üreten tüketici veya tüketim için üretimin mikro-elektronik teknolojisinin kullanılmasıyla yeniden üretilmesi, yeni çalışma ve yaşama şekilleri de ortaya çıkarmakta ve pek çok insanın tam gün çalışmak zorunda olmadıkları bir ekonomiye geçişin alt yapısını oluşturmaktadır (Toffler, 1996: 302-304, 338).

Toffler, ÜDM ile birlikte kitle üretimi yapan büyük ölçekli işyerlerinin ve dev ölçekli hiyerarşik yapıya sahip bürokrasilerin yerine, küçük ve büyük işletmelerin o-

lumlu yönlerine sahip, uygun ölçekte yeni bir işletme tipi öngörmektedir. Bu “esnek firma”dır. Zira dev şirketler hızla değişen iş dünyasına ve piyasa şartlarına ayak uydurmakta zorlanmaktadır (Toffler, 1992: 195). Toffler, ÜDM’nin işin ve ihtiyaç duyulan işçinin niteliğini değiştirdiğini ileri sürmektedir. İDM de oldukça spesifik, rutin ve monoton özelliklere sahip olan iş yapmak için zaman kavramına sahip, itaatkar ve rutin işleri kabul edebilecek işçi tipi gerekiyordu. Toffler, ÜDM’nin adeta geçmişin zanaat vasıflarına sahip bir işçi tipi getirdiğini iddia etmektedir. Bunun nedeni, ÜDM’nin getirdiği daha az tekrarlı ve daha az bölünmüş olan işleri yapmak için işin daha büyük bir bölümünü yapacak, esnek çalışabilecek, sorumluluktan kaçmayan, yaptığı işin diğer işlerle ilişkisini bilen, değişen koşullara uyum sağlayabilecek, yığınsallıktan kurtulmuş paradan başka şeylere de önem veren bir işçi tipine ihtiyaç vardır.

Sanayi-ötesi Toplum Yaklaşımının Değerlendirilmesi

Sanayi-ötesi toplum teorilerinin büyük ölçekli sosyal değişimin doğası ve yönü konusunda ilgileri yeniden uyandırdığına şüphe yoktur. Bununla birlikte, bu yaklaşım, özellikle de sanayi-ötesi toplum kavramı, ilk kullanıldığı günden itibaren tartışmalı bir kavram olarak kalmış; teorik, tarihsel ve ideolojik yönlerden yoğun bir şekilde eleştirilmiştir (Giddens, 1980: 259). Bu eleştirilerin ağırlık noktasını, sanayi-ötesi toplum yaklaşımının aşırı genelleştirme ve tek faktöre dayalı determinist analiz yöntemi oluşturmaktadır. Ayrıca; sanayi-ötesi topluma yönelik varsayımların, sosyolojik açıdan tutarlı olmadığı ve ütopyik öngörülerden oluştuğu da yöneltilen eleştiriler arasındadır. Bu bölümde sanayi-ötesi toplum yaklaşımının bazı varsayımları değerlendirilecektir.

Sanayi-ötesi Toplum Yaklaşımının Temelleri ve Teorik Bilginin Önceliği

Her üç sanayi-ötesi toplum teorisinin en temel varsayımlarından biri, sanayi-ötesi toplumun, beşeri sosyal gelişimin tarihte benzeri olmayan ve kendinden önceki toplumla bir kırılma oluşturan yeni bir aşaması ve bu aşamanın özelliklerinin de tamamen kendine özgü olmasıdır. Ancak, bu yaklaşımı tarihsel açıdan sorgulayan yazarlar, sanayi toplumu ile sanayi-ötesi toplum arasında büyük bir sürekliliğin mevcut olduğuna işaret etmekte ve sanayi-ötesi toplumun özellikleri diye sunulan pek çok değişimin nihayetinde sanayi çağının bir uzantısı olmaktan öteye gitmediğini belirtmektedir (Kumar, 1978: 205). Kimi yazarlar da, sanayi-ötesi toplum yaklaşımının yeni olmak ve yeni bir şeyler getirmek şöyle dursun, sanayi-ötesi toplumun özelliği olarak sunulan pek çok varsayımın kökeninin Saint-Simon, Comte, de Tocquevill, Marx ve Weber gibi 19. yüzyıl sosyologlarının doğrudan doğruya modern topluma

yönelik teorilerinde bulunabileceğini iddia etmektedirler (Giddens, 1980 259-64). Başka bir ifadeyle, sanayi-ötesi toplum ve bu toplumun özelliklerinin yeniliği hususunda ciddi şüpheler mevcuttur.

“Teknokratik teoriler” olarak isimlendirdiği sanayi-ötesi toplum yaklaşımını eleştiren Giddens bu yaklaşımın selefi sanayi toplumu gibi oldukça sorunlu olduğuna işaret etmektedir (1980: 258) ve şöyle demektedir:

“Teknokratik teoriler esasen modern dünyanın bazı çarpıcı ve ayırt edici özelliklerini kapsaması nedeniyle oldukça çekicidir. Oysa kökenleri 19. yüzyıl Avrupa endüstriyelizmine kadar giden bu teorilerin gerçekte yeni olmayışı, bizi sanayi-ötesi evrende nelerin yakın çağın sanayileşme döneminden farklı ve yeni olduğunu tespit etmeye zorlamaktadır”.

Ayrıca sanayi-ötesi toplum yazarlarının ekonominin sosyal gelişmeyi yönlendirdiği tek tip bir sanayi-ötesi toplum iddiasını veya özellikle ABD'nin sanayi-ötesi toplumun prototipini oluşturduğunu iddia eden Bell ve Toffler'in, “sanayileşmiş bir ülkenin az gelişmiş ülkelere gelecekteki hallerini gösterdiği” gibi varsayımlarını yeni bir teorik gözlem olarak değerlendirmek de mümkün değildir. Zira 19. yüzyıl klasik sosyoloji literatüründe sanayi toplumuna yönelik olarak bu varsayımların mevcut olduğu (Etazoni, 1981) ve özellikle Marx'ın otomasyona ve kapitalist toplumların geleceğine yönelik değerlendirmelerinin sanayi-ötesi toplum yazarları tarafından adeta yeniden üretildiği görülmektedir (Giddens, 1987: 290). 19. Yüzyıl klasik sosyologlarının ekonomik kalkınma veya teknolojik gelişme düzeyinin, sosyal gelişmeyi belirlediği yönündeki determinist varsayımını da yeni gibi sunması, sanayi-ötesi toplum yaklaşımının en zayıf yönlerinden birini oluşturmaktadır (Dahrendorf, 1988: 137). Ayrıca, 1950'li yıllarda bilgi teknolojisinin kullanılması ile elektronik büro ve otomatik fabrikanın yakın bir gelecekte gerçekleşeceğini ve bilgisayarın insan tarafından yapılan pek çok işi devralacağını varsayan bir dizi çalışmanın mevcudiyeti, sanayi-ötesi toplum yazarlarının iddialarının yeni olmadığını göstermektedir. Bu tutumu oldukça ağır bir şekilde eleştiren Giddens, “...sanayi-ötesi toplum fikrinin, gelişmiş toplumların en modern boyutlarını alarak yeniymiş gibi sunma girişimi utandırılacak bir şeydir...” demektedir (1980: 256). Kısaca, sanayi-ötesi toplum teorisi ile 19. yüzyıl klasik sosyologlarının sanayi toplumu yaklaşımı arasında gerek yöntem ve gerekse varsayımlar açısından oldukça fazla benzerlik mevcuttur. Sanayi-ötesi toplum yaklaşımının da tıpkı sanayi toplumu yaklaşımı gibi, ekonomik-teknik faktörlere sosyo-kültürel ve politik-ideolojik faktörlerden daha fazla öncelik vermesi, bu faktörlerin ve aktörlerin rollerini ihmal etmesi stratejik bir hata olarak yorumlanmaktadır (Shter, 1994. 61).

Diğer yandan sanayi-ötesi toplum yaklaşımının en zayıf noktalarından biri de teo-

rik bilimin üretime uygulanmasıyla sanayi toplumunun radikal bir değişiklik geçirerek sanayiötesi topluma dönüştüğü iddiasıdır. Teorik bilginin üretime uygulanması veya bilgi üretiminin öncelik kazanmasının ne kadar yeni olduğu tartışmaya açıktır. Zira sanayi toplumu ve endüstriyelizmin gelişmesi, büyük ölçüde akılcılığın ve akılcı mantığın sosyal ve ekonomik yaşama artan bir şekilde uygulanmasına bağlıdır. Toplumda bilim adamlarının, teknik ve teknik donanımına sahip olanların sayısının artması; aslında sanayi-ötesi toplumun değil, Weber'in de işaret ettiği gibi modern kapitalist toplumların en azından son bir asırda rasyonelleşme süreciyle ilişkili özelliğidir. Modern bilimin; karmaşıklıkları, zaman ve mekânı kontrol etme gücünün günümüzde çok büyük ölçüde arttığı bir gerçektir. Ancak teorik bilginin üretime uygulanması yeni değildir. Bu konu da yeni olan bir şey de yoktur. Bu anlamda modern teknoloji hiçbir surette sanayi-ötesi değildir, zira bilim ve teknolojik gelişme ilkelere üretilenleri endüstriyelizmi inşa etmiştir (Giddnes, 1980: 262).

Hizmet Ekonomisi ve Hizmet Üretimi

Sanayi-ötesi toplum teorilerinin en önemli dayanak noktalarından biri hizmet ekonomisinin yaratılması ve bu suretle işgücünün imalat sektöründen hizmet sektörüne doğru kaymasıyla işgücünün sektörel ve mesleki dağılımının değişmesidir. Öncelikle; gelişmiş ülkelerde imalat sektörünün üretim ve istihdam açısından görece önemde meydana gelen değişim değerlendirildiğinde, sanayi devrimi sonrası tarım sektöründe yaşanan değişimle karşılaştırılabilecek kapsamlı ve köklü bir değişimin yaşandığı ve buna bağlı olarak yeni bir sosyal organizasyonun geliştiğine dair herhangi bir kanıt göstermek mümkün değildir (Kumar, 1978: 209). Zira, ülkelerde tarım sektöründe işgücünün % 2-4 gibi çok az bir kısmı istihdam edilirken, sanayi sektöründe işgücünün hala % 20-25'i gibi büyük bir oranının istihdam edilmesi; bu sektörün üretim ve istihdam açısından gelişmiş ekonomiler için hala önemli olduğunu göstermektedir (OECD, 2002: 16-17).

Bununla birlikte, tarihsel olarak işgücün sektörel dağılımının değişmesi ve her bir dönemde bir sektörün üretim, katma değer ve istihdam açısından ön plana çıkmasına yönelik olarak Bell'in ve Toffler'in açık, Gorz'un ise zımni iddiası gerçeği yansıtmamaktadır. 19. yüzyılda sanayi toplumunun yükselişi esnasında işgücü tarım sektöründen sadece sanayi sektörüne değil, aynı zamanda hizmet sektörüne de kaymıştır. Daha açık bir ifade ile sanayi-ötesi toplum yazarlarının iddialarının aksine hizmet sektöründe işgücünün artması; sanayi sektörünün değil aslında tarım sektörünün küçülmesi ile gerçekleşmiştir. Bu nedenle, sanayi-ötesi toplum yazarlarının, sanayi-ötesi toplumun oluşumu için kabul ettikleri en basit kriter olan işgücünün tarımdan ve sanayiden hizmet sektörüne kayması, sanayi-ötesi toplumunun değil, sanayi top-

lumunun bir özelliğidir (Sther, 1994: 76).

Kimi yazarlar sanayi-ötesi toplum yaklaşımlarının “her bir dönemde belli bir sektörde işgücünün çoğunluğunun istihdam edildiği” şeklindeki bir diğer iddiasına atıfta bulunarak, İngiltere dışında hiçbir gelişmiş ülkede imalat sanayinde istihdam edilen işgücünün tarihin hiçbir döneminde işgücünün çoğunluğunu oluşturmadığını belirtmekte ve İngiltere örneğinden hareketle modeller oluşturmanın sakıncalı olduğuna dikkat çekmektedir (Kumar, 1978: 202). Ayrıca, 1964-1990 yılları arasında Japonya’da hizmet sektörü gerilerken, imalat sektörünün gelişmiş olması işgücünün imalat sektöründen hizmet sektörüne kaymasının da evrensel olmadığını bir kanıtıdır (Callinicos, 1995: 123). 1970 ile 2000 yılları arasında tüm gelişmiş ülkelerde imalat sektörü istihdamı büyük oranda gerilerken Japonya da sadece % 3’lük bir gerileme gerekçelemiştir. Bu da, sanayi-ötesi topluma geçişe değil, Japonya’da son yıllarda yaşanan ekonomik durgunluğa ve yeni sanayileşmiş olan ülkelere gelen rekabete atfedilmektedir (Goodbout, 1993: 9; OECD, 2003: 17). Bu, sanayi-ötesi toplum yazarlarının en temel iddiasını ampirik olarak kanıtlamalarının kolay olmadığını göstermektedir.

Sanayi-ötesi toplum yaklaşımı, gelişmiş ülkelerde refahın artışı ile birlikte hizmet tüketiminin artacağı ve buna bağlı olarak imalat sektörü küçülürken hizmet sektörünün de gelişeceğini varsaymaktadır. “Engel Kanunu” olarak bilinen bu trendin, evrensel olduğu varsayılmaktadır. Oysa refah artışının tüketicileri hizmet talebine yönelttiğine dair sanayi-ötesi toplum yazarlarının iddialarını destekler kanıt mevcut değildir (Leach, ve Wagstaff, 1987: 66). Veriler, tüketici talebinin hizmetlere değil, tüketim mallarına yöneldiğini göstermektedir. Bunun nedeni, pek çok durumda hizmetin mal ile ikame edilebilmesidir. Zira seyahat etmek isteyen bir insan toplu ulaşım araçları yerine kendi özel otomobilini kullanabilir veya film seyretmek isteyen bir başka insan sinemaya gidebileceği gibi bir video veya TV satın alabilir, nihayet çamaşırlarının düzenli olarak yıkanmasını arzulayan bir insan da ya bunları çamaşır yıkayan bir firmaya gönderir ya da aynı işi evde yapmak için bir çamaşır makinesi satın alabilir (Leach, ve Wagstaff, 1987: 64-77). Gelir düzeyi artan ailelerin ev ile ilgili hizmetlerin pek çoğunu yapmak için bir hizmetçi istihdam etmek yerine elektrik süpürgesi, mutfak robotu ve mikro dalga fırın gibi dayanıklı tüketim malları kullanmaya yöneldikleri iyi bilinmektedir. Diğer bir ifade ile nüfusun büyük bir kısmının yaşam standartlarının yükselmesi ve buna bağlı olarak artan hizmet talepleri, aristokratlara özgü lüks yaşam tarzının yeniden üretimi veya hizmet üretimi ile değil, daha fazla mal üretimi ile gerçekleşmiş olması dikkati çekmektedir. Bu da sanayi-ötesi toplum yaklaşımı iddialarının aksine, hizmet sektörünün gelişiminin imalat sektöründen bağımsız olmadığı ve sanayi-ötesi toplum yaklaşımının ampirik olarak kanıtlanamayacağı anlamına gelmektedir.

Sanayi-ötesi toplum yazarlarının, hizmet sektörünün son derece heterojen olan işgücünün yapısını dikkate almaksızın yalnızca işgücü istatistiklerine bakarak yorum yapmaları ve sanayi-ötesi toplum konusunda kehanette bulunmaları da bu yaklaşımların bir diğer zayıf yönünü oluşturmaktadır. Bu sektörde, istihdamı ölçmek amacıyla kullanılan yöntem; çalışanın ifa ettiği görevden ziyade, istihdam yerine göre üretilen sonuçlarını dikkate almamaktadır² (Braverman, 1974: 360). Bu nedenle, geleneksel sınıflandırma sisteminin ne ölçüde mal üretiminin, doğrudan veya dolaylı olarak hizmet sektöründe istihdam yaratılmasına katkıda bulunduğunu ve ekonominin yapısındaki değişmelerin buna atfedilebileceğini açıklamadığı gibi (Britton, 1990: 532), ne ölçüde mal üretiminin hizmet sektörü meslekleri tarafından gerçekleştirildiği veya kolaylaştırıldığı veya hizmet sektöründe mal üretiminin hizmet sektörü açısından ne kadar önemli olduğunu doğru olarak yansıtmamaktadır (Shter, 1994: 78). Daha açık bir ifade ile, bir ekonominin üretim çıktısı pür mal ve pür hizmet üretiminden ibaret olmakla birlikte; artan bir şekilde bazı malların üretimi hizmet ve bazı hizmetlerin üretimi de mal üretimini gerektirmektedir (Dunning, 1989: 4-5). Bu ilişkiyi dikkate alarak, istihdamı sektörel bazda sınıflandıran ve ürettikleri nihai ürüne göre tüm meslekleri kategorize eden kimi yazarlar, nihai tüketime yönelik hizmet üretiminde istihdam edilenlerin, hizmet sektöründe çalışan işgücünün yüzde 50'sinden daha azını teşkil ettiğini göstermektedir (Gershuny, 1978: 61). Dolayısıyla hizmet sektöründe büyümeyi "hizmetlerin ve kamu altyapısının artışı" ile açıklamak mümkün değildir. Hizmet istihdamındaki artışın önemli bir kısmı, nihai tüketim için mal üreten sektörlerin hizmet istihdamına katkısından kaynaklanmaktadır (Gershuny, 2004). Diğer bir ifade ile ulusal ve küresel bir işbölümü çerçevesinde modern endüstrinin koordinasyonu ve teknik organizasyonu, doğrudan imalat sektöründe çalışmayan fakat üretim ve tüketim için elzem olan büyük bir hizmet sektörü işgücü gerektirmektedir (Giddens, 1987: 195). Bunun en açık ifadesi muhtemelen son yıllarda imalat firmalarının, yemek, temizlik ve güvenlik gibi kendi uzmanlık alanlarına girmeyen işleri taşeron firmalara devretmeleridir (Beynon, 1992: 179). Ancak sanayi-ötesi toplum yaklaşımı bu gerçeği görmezden gelmektedir.

Hizmet Sektöründe Emek Piyasaları, İş ve İstihdam

Sanayi-ötesi toplum yazarlarının en temel iddialarından biri hizmet sektöründe iş ve istihdamın niteliğinin değişmesi ile ilgilidir. Ancak, bu yazarların hizmet sektörün-

² Bu konuda genellikle Birleşmiş Milletler "Tüm Ekonomik Faaliyetler Uluslararası Standart Endüstri Sınıflandırması" kullanılmaktadır. Buna göre bir sanayi firması tarafından istihdam edilen bir doktor sanayi sektöründe çalışıyor olarak kabul edilirken okulda çalışan bir doktor hizmet sektöründe çalışıyor olarak kabul edilmektedir.

de emek piyasası analizleri ciddi yöntem hataları içermektedir. Özellikle Bell ve Tofler'in iddialarına kanıt bulma çabasıyla hizmet sektörü bünyesinde ücretler, vasıflar ve meslekler açısından mevcut bulunan büyük bir çeşitliliği adeta görmezden gelmesi ve hizmet sektörünün bu açılardan gerçek bileşiminin ulusal bir ekonomide farklı hizmet endüstrileri arasında olduğu kadar ülkeler arasında da büyük farklılıkları arz etmesine rağmen adeta homojenmiş gibi değerlendirmeleri bilimsellikten uzaktır. Sanayi ötesi toplum senaryolarında, hizmet sektöründe mevcut çok geniş mesleki çeşitlilik birkaç dar kategoriye indirgenmekte, bu sektörde istihdam edilenler emek piyasası analizlerine adeta bir kara kutu gibi sokulmakta ve bazen bunların önemi, sanayi-ötesi toplumda profesyonellerin stratejik rolü ve önemi gibi, abartılmaktadır (Shter, 1994: .97).

Gerek Bell ve gerekse Toffler, hizmet sektöründe vasıflar ve mesleki açılardan farklılaşma ve tabakalaşmayı da dikkate almamakta, bu sektörün büyümesine ve ortak özelliklerine odaklanmaktadır. Oysa bu ortak özelliklerden hareketle mevcut tanımlar ve çeşitli meslekler arasında sadece soyut ve muğlak benzerlikler saptanmaktadır. Ayrıca, yetersiz istatistiksel verilere dayalı olarak farklı, meslek kategorileri ve vasıf düzeylerini, istihdamın yerini ve yapılan işi dikkate almadan yapılan analizler, hizmet sektörünün büyüklüğü ve bileşimi hakkından baştan savma ve yanlış tahminlerin yapılmasına yol açmaktadır. Dolayısıyla, bu yanlış tahminler çerçevesinde sanayi toplumunun tarihe karıştığı, yerine sanayi-ötesi toplumun yükseldiği ve buna bağlı olarak sermaye birikiminin ve işgücünün hizmet sektörüne kaydığına dair iddiaların gerçeği yansıttığını söylemek mümkün değildir.

Diğer yandan, sanayi-ötesi toplum yazarlarının işgücünün hizmet sektörüne kayması ile işgücünün mesleki yapısında meydana gelen değişim ve bu değişimin emek piyasaları açısından sonuçlarına yönelik oldukça farklı değerlendirme ve iddiaları mevcuttur. Muhafazakar ve optimist bir perspektiften bakan Bell, sanayi-ötesi topluma geçişi sıkça beyaz yakalı işgücünün artışı ile işin doğasının dönüşümüyle ilişkilendirmekte ve hizmet sektörünün gelişimiyle birlikte beyaz yakalı işlerin sayısal olarak artacağını, insanlarla etkileşime dayalı ve yüksek iş tatmini sağlayan bu işlerin sanayide mevcut rutin, monoton, bıktırıcı ve yabancılaştırıcı işlerin yerini alacağını ileri sürmektedir (Bell, 1973: 125). Buna karşın Gorz ise, gelişmiş ülkelerde istihdamın hizmet sektörüne doğru kaymasını, iş ve mesleki yapılarda meydana gelen dönüşümü oldukça pesimist bir yaklaşımla değerlendirmektedir. Ancak, Gorz, işsizlik artarken a-tipik istihdamın yaygınlaşmasıyla işgücünün kutuplaşması ve marjinalleşmesi gibi trendleri büyük ölçüde doğru tespit etmektedir. Ancak; a-tipik istihdamın ve esnek çalışmanın yaygınlaşmasını, işçi sınıfı ve proletaryanın tarihi misyonunu tamamlamadan tarihe karışması olarak yorumlaması, onun dikkatli gözlem ve analiz yapmadığı ve iddialarına ampirik kanıt sağlayamadığı anlamına gelmekte-

dir (Callinicos, 1992: 121-128). Diğer yandan üçüncü dalganın yeni bir işçi tipi getireceğini savunan Toffler ise; üçüncü dalga işgücünün yüksek vasıflı olacağını ve daha fazla sorumluluk alacağını ve yaptığı işte paradan başka şeylere de önem vereceğini varsaymaktadır.

Bununla birlikte, hizmet sektöründe iş ve istihdamın yapısı incelendiğinde, her şeyden önce Bell'in ve Toffler'in iddialarının gerçeği yansıtmadığı, Gorz'un ise kısmen doğru bir analiz yaptığı görülmektedir. Öncelikle bu yazarlar yaklaşımlarına kanıt sağlamak amacıyla hizmet sektörünün, ücret, vasıf ve mesleki yapı itibarıyla homojen olduğunu varsaymaktadır. Oysa bu varsayımların aksine, bu açılardan hizmet sektörü; hemşirelikten öğretmeliğe, depoculuktan sigortacılığa, çöpçülükten ticarete kadar çok sayıda farklı mesleği, ücret ve vasıflar açısından ise büyük bir çeşitliliği içermesi nedeniyle olağanüstü karmaşık ve heterojendir (Gershuny and Milles, 1983: 10-11). Bu çeşitliliğin bileşimi, hizmet endüstrileri ve ülkeler arasında önemli farklılıklar arz etmektedir (Myles, 1990: 287). Bu işlerin tamamı, Bell'in veya Toffler'in iddia ettiği şekilde profesyonel ve yüksek ücretli olmadığı gibi, bilgi üretimine herhangi bir katkı sağladığı da söylenemez. Aksine, Gorz'un belirttiği gibi, bu işlerin büyük bir kısmı vasıfsız, insani ve kişisel olmaktan uzaktır ve çalışanlar açısından herhangi bir iş tatmini veya öz-gerçekleştirme imkânı sunmamaktadır (Littler, 1985: 251).

Diğer yandan Bell ve Toffler, hizmet sektöründe beyaz yakalı işlerin daha önce fabrikalarda vasıflı iş ve zanaatkâr mesleklerinde olduğu gibi uzun bir süredir devam eden bir rasyonelleşme ve mekanizasyon süreçlerinin etkisinde bulunduğunu görmezden gelmektedir. Kimi yazarlar, bürolarda işin Taylorist ilkelere göre yeniden organize edilmesiyle büro işçiliğinin alçaltılıp vasıfsızlaştırıldığını, mekanizasyon ve rasyonelasyonun daha önce tek bir işçinin yaptığı vasıflı işleri bölüp parçaladığını, minimum düzeyde eğitim almış bir işçinin yapabileceği şekilde basitleştirdiğini, böylece beyaz yakalı işçilerin farklı işler yapma imkânını yok ederek onları proleterleştirdiğini ileri sürmektedir (Braverman, 1974: 293-374). Günümüzde yeni teknolojinin bürolarda kullanımı ile bürolar, pek çok açıdan otomatik fabrikalara benzemektedir (Lydon, 1988: 75). Üstte birkaç eğitimli sistem uzmanı ve programcı, altta ise her açıdan bunlardan ayrı tutulan "proleterleşmiş" beyaz yakalı işçi yığını bulunmaktadır (Shter, 1994). Az bir eğitim gerektiren, hemen hemen hiçbir terfi ve kariyer imkânı sunmayan bu işlerin çoğu kadınlar tarafından yapılmaktadır. Nihayet, büyük bir kısmı düşük ücretli işleri yapan beyaz yakalı işçilerin, imalat sektörüne göre daha az sendikalaştıkları ve daha az istihdam güvencesine sahip oldukları bilinmektedir.

Konu ile bağlantılı olarak, AB ve ABD'de hizmet sektörünü inceleyen bir araştırmanın bulgularına göre; hizmet sektöründe çalışan işgücünün % 30'unun çalışma şartlarının kötü olduğunu, % 57'sinin işinin nahoş olduğunu, % 44'ünün işinin mo-

noton olduğunu, % 20'sinin hiçbir istihdam güvencesinin bulunmadığını ve % 25'inin hiçbir sosyal yardım almadığını göstermektedir (OECD, 2001: 100). Aynı çalışmanın ücret konusundaki bulguları ise Bell ve Toffler'e yöneltilen eleştirileri ve Gorz'un iddialarını destekler niteliktedir. Buna göre, en düşük ücret alanların AB'de % 73,6'sı ve ABD'de % 73,4'ü, orta düzeyde ücret alanların AB'de % 46'sı ve ABD'de % 68,5'i ve en yüksek ücret alanların AB'de % 78,1'i ve ABD'de %79,1'i hizmet sektöründe çalışmaktadır. Bu da, hizmet sektöründe ücretler açısından çok ciddi bir kutuplaşmanın var olduğu anlamına geldiği gibi Bell ve Toffler'in, yaklaşımlarını hizmet sektöründe mevcut az sayıda yüksek ücretli ve yüksek iş güvencesine sahip meslekler üzerine kurduğunu göstermektedir (Kumar, 1978: 209). Dolayısıyla, hizmet sektörünü temsil etmeyen az sayıda beyaz yakalı, yüksek ücretli ve yüksek iş güvencesine sahip mesleklerin ve istihdamın yaygınlaşmasını yeni bir sosyal düzenin simgesi olarak almak mümkün değildir.

Yeni Teknoloji, İş, İstihdam ve İşsizlik

Sanayi devrimden beri sosyal bilimciler, teknolojik değişmeyi verimliliği artırması ve bilgi akışını kolaylaştırması gibi nedenlerle ekonomik büyüme ve ekonomik yapılar da değişimin en önemli kaynaklarından biri olarak görmektedir. Ancak, sanayi-ötesi toplum yaklaşımında yeni teknoloji, sanayi-ötesi dönüşümün yegâne kaynağı ve motor gücüdür. Yeni teknolojiye böylesine büyük bir güç atfetmelerine rağmen sanayi-ötesi toplum yazarlarının hiçbiri, yeni teknolojinin neden ve niçin sosyal yaşamın yeniden şekillenmesine yol açtığına, işi, çalışma yaşamını neden değiştirdiğine ve yaşam biçimlerini nasıl etkilediğine dair ikna edici bir kanıt veya açıklama getirememektedir (Block and Hisborn, 1979: 391). Bunlar sadece yeni teknolojinin toplumu, iş ve istihdamı dönüştüreceği varsaymaktadır. Bell ve Toffler'in bu dönüşümle ilgili kanaatleri oldukça müspettir. Bell, üretim sürecinde yeni teknoloji kullanılması sonucu vasıfsız işler ortadan kalkarken iş tatmininin de artacağını varsaymakta ve Toffler de tele-çalışmaya dayalı olarak küçük şirketlerin ve bilgi işçisinin ortaya çıkacağını söylemektedir. Buna karşın Gorz ise gelişmiş ülkelerde yüksek ücretli ve vasıflı istihdamın yok olmasını ve işsizliği yeni teknolojiye bağlamaktadır.

Bununla birlikte; sanayi-ötesi toplum yazarlarının yeni teknolojinin iş, vasıf ve istihdam üzerindeki potansiyel etkilerinden sadece iddialarına kanıt teşkil edecek olanları aşırı genelleştirme ve diğer muhtemel etkileri ve faktörleri tamamen göz ardı etme eğiliminde oldukları görülmektedir. Hâlbuki modern kapitalist ülkelerde iş, istihdam ve vasıflarda meydana gelen dönüşümün atfedilebileceği yeni teknoloji ile birlikte pek çok faktör bulunmaktadır. Ayrıca yeni teknolojinin iş, istihdam ve vasıf üzerindeki etkisi sanayi ötesi toplum yazarlarının iddia ettiği gibi sadece vasıf a-

zaltmak veya vasıf artırmak gibi tek yönlü olmayıp son derece karışıktır (Callinicos, 1992: 121-128). Bu konuda araştırma yapan kimi yazarlar, yeni teknolojinin iş, istihdam ve işsizlik konusunda standart bir etkisinin bulunmadığını ve yeni teknolojinin kullanıldığı ekonomik, politik ve sosyal ortamın çok önemli olduğunu ortaya koymaktadır (Freeman, 1996: 20-36; Fincham ve Rhoes, 1994: 313). Yeni teknolojinin kullanım ve tasarım açısından çeşitli seçenekler sunduğunu belirten diğer yazarlar ise, bu seçenekler çerçevesinde yeni teknolojinin iş ve istihdam üzerinde olumlu veya olumsuz olabileceği gibi hiçbir etkisinin de olmayabileceğini belirtmektedir (Burnes ve Fitter, 1987: 94). Bu bağlamda, Child'ın yeni teknoloji kullanımının, doğrudan emek girdisinin azaltılması, taşeronluk sisteminin yayılması, çok vasıflılık ve vasıfların alçaltılması gibi en az dört farklı yönetsel stratejinin uygulanmasını kolaylaştırdığını gösteren çalışması (1987: 132-38) dikkate alındığında; sanayi-ötesi toplum yazarlarının yeni teknolojinin muhtemel etkilerinden sadece birini dikkate alarak gelişmiş ülkelerde iş, istihdam, işsizlik ve vasıf konularında ütöpik değerlendirmelerde bulduklarını söylemek mümkündür.

Diğer yandan yeni teknolojinin, yeni piyasaların gelişmesine (Gershuny ve Miles, 1983: 13) krizdeki piyasaların yeniden yapılanmasına yol açma ve çok sayıda yeni meslek ve istihdam yaratma gibi etkileri kısmen Bell ve Toffler tarafından kabul edilirken; Gorz tarafından tamamen ihmal edilmektedir. Her şeyden önce yeni teknolojinin, büyük bir kısmı yirmi yıl önce mevcut olmayan ve bir kısmı oldukça vasıflı ve bilgi üreten meslekler yarattığı unutulmamalıdır (Fincham ve Rhoes, 1994: s.313). Özellikle, Bell ve Gorz'un görmezden geldiği "elektronik ticaret" ve Toffler'in dikkati çektiği "elektronik ev" gibi yeni uygulamalarla yaratılan istihdam, vasıf ve meslekleri, modern kapitalist toplumların geleceğini inceleyen tüm sosyolojik çalışmaların ihmal edilmeyeceği kadar önemlidir.

Bununla birlikte; modern kapitalist ülkelerde iş, istihdam ve işsizlik üzerinde son derece önemli etkileri bulunan küreselleşme ve sanayiden arınma gibi yeni trendleri Bell ve Gorz adeta yok saymaktadır. Toffler, ise bu gelişmeleri dikkate alarak kitle üretiminin ve imalat sektörünün gelişmiş ülkelere kayması ile uluslararası işbölümünde dönüşümlerin yaşanacağına dikkat çekmekte, bu ülkelerin stratejik nedenlerle yalnızca hizmet üreten bir toplum veya enformasyon ekonomisi olmaya katlanamayacağını belirtmektedir (1992: 249).

Bell ve Gorz'un görmezden geldiği küreselleşme ve sanayiden arınma stratejileri işgücünün hizmet sektörüne kaymaması, mesleki yapıların dönüşümün yönü, iş ve istihdamın niteliği ve işsizliğin miktarını belirleme hususunda yeni teknoloji kadar önemlidir (Rodwin and Sazanami, 1989; Craypo ve Nissen, 1993). Kapitalizmin maruz kaldığı krizden bir çıkış yolu olarak görülen küreselleşme ve sanayiden arınma stratejileri, modern kapitalist ülkelerin sanayi-ötesi topluma geçme yönündeki istek-

lerinden kaynaklanmamaktadır. Aksine bu gelişmelerin asıl nedeni, yüksek ücretler ve güçlü sendikalar ve yüksek iş tatminsizliği ve işçi direnişi, düşük verimlilik gibi çeşitli endüstri ilişkileri sorunları nedeniyle kârlı bir şekilde üretim yapmakta zorlanan çokuluslu şirketlerin teknoloji ve ulaşım imkanlarında yaşanan gelişmelerden faydalanarak az gelişmiş ülkelerin ucuz emek depolarını sömürme arzuları, 1980'li yıllardan itibaren yeni sanayileşmiş ülkelerin ortaya çıkışı, gelişmiş kapitalist ülkelerin rekabet üstünlüklerini kaybettikleri çelik ve kömür gibi bazı endüstrilerden hızla çekilmesidir (Schoenberger, 1989: 92-93; Peet, 1987: 59; Parlak, 2000). Gerek üretimin küreselleşmesi ve sanayiden arınması gelişmiş ülkelerde işsizliğin daha da artmasına ve pek çok meslek ve istihdamın kaybolmasına yol açmıştır. Aynı zamanda düşük vasıflı rutin hizmet sektörü istihdamının yaygınlaşmasına neden olmuştur. Sanayi-ötesi toplum yazarlarının iddialarının aksine kimi yazarlar, bu durumu küresel düzeyde yeni sermaye birikim merkezlerinin oluşması, imalat üretiminin ve sanayi işçi sınıfının yaygınlaşması olarak görmektedir. Diğer bir ifade ile bu, sanayi toplumunun ve sanayi işçi sınıfının küresel düzeyde yaygınlaşmasıdır. Nitekim, Kellogg, ekonomik krizin en kötü olduğu 1977-1985 yılları arasında bile işçi sınıfı 36 sanayi ülkesinde yılda ortalama 10 milyon arttığını ifade etmektedir (1987: 108-10).

Sosyal Sınıflar ve İşçi Sınıfı

Sanayi-ötesi toplum yazarlarının, işgücünün imalat sektöründen hizmet sektörüne kayması ve bilgiye dayalı işin sosyal eşitsizlik, güç ve ayrıcalık kalıplarının ve mekanizmalarının değiştiği, yeni bir yönetici sınıfın ortaya çıktığı ve işçi sınıfının tarihe karışacağına dair iddiaları mevcuttur. Ancak yoğun olarak eleştirilen bu iddiaların da sosyolojik açıdan yetersiz ve tutarsız olduğu görülmektedir. Sanayi-ötesi toplum yazarlarından Bell, bilgi üretiminin mal üretiminin yerini almasıyla, bilgiyi üreten ve kontrol eden teknokratların egemen olduğu yeni bir meritokratik bir sınıf yapısının ortaya çıkacağı ve bu sınıf yapısının sanayi-ötesi bilgiye ve eğitime sahip olan herkese fırsat eşitliği sunduğunu ileri sürmektedir. Ancak Bell'in bilim adamı, teknik uzman ve profesyonellerden oluşan "teknokrasinin" yeni egemen sınıf haline geldiğine dair iddiası gerçekçi değildir. Bu, bilginin güç olduğu ve teknokratlara yeni bir sınıfsal konum ve çıkar sağladığı anlamına gelmektedir, ki bu yeni bir şey değildir (Giddens, 1980: 270). Profesyonellik ve teknik uzmanlığın yayılması şüphesiz modern çağın ve endüstriyelizmin ürünüdür. Ancak, modern toplumlara özgü değildir. Zira geçmişte büyük imparatorlukların ve toplumların da sıkça teknik uzmanlara ve profesyonel vasıflı kişilere ihtiyaç duydukları ve onları istihdam ettikleri iyi bilinmektedir. Tıpkı Bell'in teknokrat ve profesyonelleri gibi, bu teknik uzman ve profesyonellerin de "teorik bilgi" ürettiğine ve bunları uyguladığına şüphe yoktur. Do-

layısıyla, sanayi-ötesi toplumda bilgi üretiminin teknik uzman ve profesyonellere, sanayi öncesi ve sanayi toplumlarının sunduğundan daha fazla güç ve statü sağlama-sı için herhangi bir neden yoktur ve Bell, bu konuda yeterince kanıt sunmamaktadır. Bell'in iddialarının aksine, kimi yazarlar, modern toplumlarda bilgi üretiminin büyük ölçüde egemen sınıfların ve hükümetlerin mali desteği ile gerçekleştiğini ve onların çıkarına hizmet ettiğini belirtmektedir (Kerbo, 1993: 232).

Diğer yandan, teknokratların yeni bir egemen sınıf veya yeni bir güç eliti oluşturdıkları iddiası da sosyolojik açıdan problemlidir. Bu iddia, teknik eğitime ve vasıflara sahip olmanın üst sınıflara girmek için bir araç oluşturduğu anlamına gelmektedir. Bell'e göre, lisans ve lisansüstü düzeyde eğitime sahip olan herkes, yeni egemen sınıfın üyesi olacaktır. Oysa modern kapitalist toplumlarda egemen sınıf veya elit gruplara üyelikle ilgili eğitsel yeterlilikler çok büyük ölçüde maddi ayrıcalıklara ve sınıfsal geçmişe dayanmaktadır. Bu durumu ifade etmek için kimi yazarlar, istenilen fizik veya sosyolojide alınmış bir lisans diploması değil, Oxford, Cambridge, Harvard, MIT'den alınacak bir diploma olduğunu belirtmektedir (Giddens, 1980: 263). Diğer bir ifade ile; modern kapitalist toplumlarda servet ve mülkiyet sahibi olmak elit gruplara ve üst sınıflara üyelikle ilgili eğitim sürecini büyük ölçüde etkilemektedir. Öte yandan; kapitalist üst sınıfların mevcudiyeti, kapitalist ve sosyalist toplumlar arasında en temel farklılıktır. Ancak Bell, modern kapitalist toplumda bu sınıfların, teknokratlar tarafından tasfiye edildiğine dair herhangi bir kanıt getirememektedir. "Aile kapitalizmi"nin çöküşü, çok ortaklı şirket yapılarının yükselişi, mülkiyetin kontrolden ayrılması gibi mülkiyet kurumunun maruz kaldığı değişimler (Shter, 1994: 84), kapitalist sınıfların sahip oldukları gücü ve imtiyazlı konumlarını kaybettikleri anlamına gelmektedir (Hamilton and Hirsowicz, 1993: 120). Aksine, ABD ve İngiltere' de şirketler ve sınıf yapılarını araştıran kimi yazarlar, varlıklı sınıfların gelir ve servet dağılımında sahip oldukları ayrıcalıkları hala muhafaza ettiklerini ve bu sınıfların toplum üzerindeki tahakkümünü sürdürdüklerini, ancak tahakküm mekanizmalarının değiştiğini göstermektedir (Scott, 1989: s.114).

Nihayet, Bell'in tahmin ettiği gibi mavi-yakalı geleneksel endüstriyel işçi sınıfı küçülmektedir. Bell'in iddiasının aksine, gelişen hizmet sektörü ne sayısal ne de nitelik açısından imalat sektöründe kaybolan bu istihdamı telafi edememektedir. Dolayısıyla imalat sektöründe işini kaybedenlerin çoğu için sanayi-ötesi toplum; işsizlik, gelir ve statü kaybı, sosyal yardımların ve tüketimin azalması anlamına gelmektedir (Hamilton, ve Hirsowicz, 1993: 180). Bu gelişmeler nedeniyle büyük gelir ve üye kaybına uğrayan sendikaların işveren ve devletle olan ilişkilerinde zayıfladığı dikkat çekmektedir. Ancak bu trend evrensel olmadığı gibi sendikaların yok olacağı anlamına gelmemelidir. Zira kimi Kuzey Avrupa ülkelerinde her şeye rağmen sendikaların üye sayısı artmakta ve sendikalar güçlenmektedir.

Daha önce de belirtildiği gibi; hizmet sektöründe a-tipik ve eğreti istihdam, düşük ücret, düşük iş güvencesi ve düşük sendikal yoğunluk adeta norm haline gelmiştir. Bell'in tasavvur ettiği ileri teknoloji toplumunda, bilgi üreten yüksek vasıflı bilgi eliti, düşük vasıflı hizmet işlerinde istihdam edilen beyaz yakalı işçi ordusu ile sayısal olarak mukayese edildiğinde çok azdır. Bu yeni müreffeh profesyonel üst-orta sınıf çalışanlar ile ikincil emek piyasalarında düşük ücretli hizmet ve satış işlerinde çalışanlar arasında ücret ve çalışma şartları açısından büyük farklılıklar mevcuttur ve bu farklılıklar giderek artmaktadır. Ayrıca, hizmet sektöründe yaratılan işlerin büyük bir çoğunluğunun "beyaz yakalı" olmayan kadınlar tarafından yapılan rutine ve monoton "beyaz bluzlu" işler olduğu ve kadınların istihdam şartlarının giderek kötüleştiği dikkate alındığında günümüzün modern kapitalist toplumlarının Bell'in çizdiği ütopyik sanayi-ötesi toplum perspektifinden oldukça uzak olduğunu söylemek mümkündür.

Bununla birlikte, gelişmiş modern toplumların sınıf yapılarında önemli değişiklik öngören Gorz'un işçi sınıfının tarihsel misyonunu tamamlamadan kapitalist toplumsal düzene entegre olan ayrıcalıklı bir azınlığa dönüştüğünü ve yerine "işçi" olmayan sınıfsız yeni proletaryanın geliştiği iddiası da oldukça tartışmalıdır. Öncelikle klasik sınıf analizinden ayrılmadan bir yaklaşım geliştiren Gorz'un, imalat sektöründe halihazırda istihdam edilen mavi yakalı sanayi işçilerinin "emek aristorasisi" oluşturduğu ve kapitalizmin bir çelişkisi olmaktan çıkıp bu düzene entegre edildiği iddiası gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü tüm modern kapitalist toplumlarda mavi yakalı işçilerin; sayıları azalmasına rağmen hâlâ daha işçi sınıfının en radikal, örgütlü ve bilinçli kesimini oluşturduklarına şüphe yoktur. İş bulabilen işgücünün sayısının azalması, işçi sınıfının veya proletaryanın küçüldüğü veya yok olduğu anlamına gelmemektedir. Tersine, kimi yazarlara göre, yeni teknolojinin uygulanmasına rağmen "yedek işsizler ordusu" ve "işsiz kalabilecekler/iş için gerekli vasıflara sahip olmayan kişiler" (unemployable) dikkate alındığında proletaryanın sayısı daha da artmaktadır (Ramtin, 1991: 131). Ancak bu konuda temel değişikliğin, geçmişte geçici bir olgu olan işsizliğin otomasyon nedeniyle daimi bir karakter kazanmasıdır. Bu anlamda, proletaryanın kaybolduğunu destekleyecek hiçbir kanıt yoktur.

Gorz, yeni proletaryanın en önemli özelliğinin işi ve kapitalist iş ahlakını reddetmesi, iş ile kimliklenmemesi olduğunu söylemekte ve bu yeni proletaryanın ekonomik olmayan hedefler için mücadele edeceğini, tüketiciliği reddederek toplumsal uğraşlar için daha fazla otonom zaman talep edeceğini düşünmektedir. Gorz'a göre; bu özellikler, yeni proletaryanın sanayi-ötesi sosyalist düzeni kurması için yeterli görülmektedir. Öncelikle Gorz'un yeni proleter olarak tanımladığı semptomları taşıyan insanların sayısını ve bunların sınıf ayrımını abartarak sınıf kuramında hiç bulunmayan yeni bir kategori oluşturmaktadır (Frankel, 1987. 232). Ayrıca Gorz, yüksek işsizlik, a-tipik istihdam ve yeni teknoloji kullanımına bağlı olarak işin vasıfsız-

laştırılması, monoton, rutin hale getirilmesi konusunda doğru, fakat abartılı bir öngöründe bulunmakta ve bu gelişmelerin sanayi toplumunun da bir özelliği olduğunu unutmuş görünmektedir. Dahası ne yeni proleterlerin, ücretli iş veya istihdama yönelik taleplerinin gerilediğini, ne de mal ve hizmet tüketme arzularının azaldığını söylemek mümkün değildir. Aksine, modern kapitalist toplumlarda iş; yoğun şekilde baskı, tahakküm ve sömürünün aracı olsa da, insanların büyük bir çoğunluğunun ve işçi sınıfının yaşamını şekillendirmede hâlâ önemini korumakta ve yakın bir gelecekte de koruyacağına kesin gözüyle bakılmaktadır (Miliband, 1989: 211). Başka bir ifade ile Gorz'un iddiasını yalanlarcasına, kapitalist toplumlarda sosyalleşme sürecinin en önemli boyutunu oluşturan iş; bir gelir kaynağı, sosyal saygınlık, kişisel gelişim ve özgerçekleşirmenin en önemli kaynağı olmaya devam etmektedir (Ramtin, 1991: 139).

Gorz'a göre, yeni proletaryanın, kapitalist iş ahlakını ve işi reddetmesi, sanayi-ötesi sosyalist bir düzenin oluşmasında önemli bir rol oynamaktadır. Modern kapitalist toplumlarda uzun süreli bir işsizliğin ve buna bağlı fakirlik ve ahlaki çöküntünün bireyler üzerinde derin etkileri mevcuttur. Uzun süreli işsizlik bazı işsizleri suç işlemeye teşvik ederken, diğerlerini ise sosyal dışlanmaya, yalnızlığa, bıkkınlığa, çaresizliğe ve hatta intihara kadar sürükleyebilmektedir. İşsizlerin çoğunun suçluluk duygusu ve psikolojik travmalar yaşadıklarına dair pek çok kanıt mevcuttur. Bunun nedeni; sözkonusu toplumlarda kötü ve zor da olsa hâlâ daha bir işe sahip olmak, sosyal kimlik ve özgerçekleşirmenin temel unsurlarından biri olmasıdır (Hyman, 1983: 287). Kimi yazarlar, ekonomik kriz ve yüksek işsizlik dönemlerinde işçilerin işlerinden beklentilerinin değiştiğini ve böyle zamanlarda herhangi bir işin iyi bir iş olarak görüldüğünü söylemektedir (Fincham ve Rhodes, 1994: 240-250). Dolayısıyla, kapitalist iş ahlakı ideolojisinin bireyler üzerindeki etkisinin yok olduğunu veya azaldığını söylemek olası değildir. Kapitalist iş ahlakının en dramatik etkisinin işsiz kalan bir insanı intihara sürüklemesi olduğu düşünülürse, yeni proletaryanın kapitalist iş ahlakını reddettiğini söylemek mümkün değildir. Nihayet Gorz'un sanayi-ötesi sosyalist devrimin öznesi olarak değerlendirdiği ve geleneksel proletaryanın sahip olduğu sınıf bilincine de sahip olmayan, "yeni proletarya"nın sınıfsız bir toplum kurmak amacıyla harekete geçmesi ciddi bir çelişki oluşturmaktadır. Kısaca, işçi sınıfını analizi bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Gorz'un "emek süreci fetişizmine" ve "teknolojik evrime" (Wood, 1988: 16) dayalı ütopyik bir perspektif geliştirdiğini söylemek mümkündür.

Bununla birlikte, Toffler'in sınıf analizi ve işçi sınıfı ile ilgili görüşlerine gelince; Toffler, en azından bir eski bir Marksist olarak sosyal eşitsizliklerin ve işçi sınıfı mücadelesi ve hareketinin farkındadır. Ancak, Toffler, modern kapitalist toplumlarda ekonomik ve politik yapıların kapitalist sınıfların kontrolünde olduğunu görmezden gelmekte ve sosyal çatışma, sosyal çelişkileri, karar-alma süreci sınıf a-

nalizine uygun sosyolojik kavramalar yerine, çevre ve teknoloji ile etkileşen çoğulcu baskı gruplarının rolü ile açıklamaya çalışmaktadır (Frankel, 1987: 210). Mülkiyet konusunda ise Bell'e benzer bir şekilde Üçüncü Dalga toplumlarında en önemli mülkiyet aracının "bilgi" olduğunu iddia eden Toffler, kapitalizmin ve kapitalist sınıf hegemonyasının sonunun geldiğini ve demokratik bir toplum yapısının yükseleceğini düşünmektedir. Ancak Toffler'in, kapitalizmin çöküşü ile ilgili varsayımları oldukça abartılı ve ütöpiktir. Zira az sayıda çok uluslu şirket; kurdukları üretim, satış ve dağıtım tekelleriyle dünya ekonomisine ve ticaretine büyük ölçüde yön vermektedir (Dunning, 1993: 100). Daha da önemlisi ÜDM; itici gücü olan bilgi teknolojileri ve ilgili donanım ve yazılımların üretilmesinden dağıtımına kadar her alanda çok uluslu kapitalist tekellerin kontrolünde bulunurken, kapitalist sınıfların sahip oldukları tahakkümden vazgeçerek üreten-tüketici olmayı kabul edeceklerini açıklamakta güçlük çekmektedir.

Toffer'e göre bunun en önemli aracı piyasasızlaştırmadır. Oysa bugün piyasa mekanizması giderek gelişmekte ve "yok oldu" denilen kitle üretim malları ve tüketim kültürü teknolojiadaki gelişmeler sayesinde dünyanın en ucra köşelerine kadar sızmaktadır. Diğer bir ifade ile, kapitalist piyasalar çokuluslu şirketler sayesinde her geçen gün daha da gelişmekte ve bu güne kadar kontrol dışında kalan alanlar kadar, yeni alanları da kapitalist birikim çemberine dahil etmektedir (Williams vd., 1987). Dolayısıyla; Toffler'in iddiaları sosyo-ekonomik gerçekleri yansıtmaktan ziyade, onun Marksist geçmişinden kaynaklan kapitalizm fantezilerini yansıtmaktadır.

Genel Değerlendirme ve Sonuç

1950'li yıllardan itibaren gelişmiş kapitalist toplumlarının ekonomik ve sosyal yapılarında meydana gelen üretim eksensli dönüşümler ve 1960'lı yılların sonlarından itibaren bu toplumların ekonomik politik ve sosyal alanda maruz kaldıkları kriz ve takip eden teknolojik ve örgütsel alanda başlatılan kapsamlı yeniden yapılanma ve dönüşüm, pek çok yazar tarafından toplumsal örgütlenmenin yeni bir aşaması olarak algılanmaktadır. Bu çalışma kapsamında incelenen Bell, Gorz ve Toffler gibi yazarlar, bu yeni aşamayı "sanayi-ötesi toplumun yükselişi" olarak değerlendirmektedir. Söz konusu yazarların farklı iddiaları ve gelecek senaryoları olmasına rağmen; esas itibarıyla kapitalist sanayi ekonomilerinde sanayinin önemini kaybettiğini, üretim, istihdam ve katma değer açısından hizmet sektörünün belirleyici olduğunu ileri sürmektedirler. Mikro-elektronik esaslı yeni teknolojiklerin kilit rol oynadığı bu dönüşümün sebep olduğu üretim ve istidamın kaynağının değişmesi sonucunda sanayi devrimi ile ortaya çıkan mavi yakalı iş, vasıf, vasıfsızlaştırma, proletarya, fabrika, işçi sınıfı, sendika, bürokrasi vb. pek çok temel sosyolojik kategori ve kavramın da

anlamını yitirdiğini ve yeni kavram ve kategorilerin ortaya çıktığını iddia etmektedirler. Kısaca, gerek Bell ve gerekse Gorz ve Toffler, sosyal yaşamın her boyutunda radikal değişiklik öngörmekte, hatta bir birikim rejimi olarak kapitalizmin ömrünü tamamladığını da iddia etmektedirler.

Bununla birlikte bu yaklaşımlar ve bazı varsayımları değerlendirildiğinde her üç yazarın çalışmalarının determinist, abartılı, gerçekçi olmayan ve ütöpik iddialar içerdiği ve yöntem olarak sorunlu olduğunu söylemek mümkündür. Her şeyden önce bu yazarların bilgi üretimi, teorik bilginin önceliği, hizmet ekonomisi ve hizmet üretimi gibi yeni olduğunu iddia ettikleri sanayi-ötesi topluma yönelik bazı özelliklerin aslında sanayi toplumunun niteliği olduğu ve bu yaklaşımın kökenlerinin ve bazı temel iddialarının 19. yüzyıl klasik sosyolojide mevcut olduğu görülmektedir. Bu oldukça ciddi bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan, her bir dönemde bir sektörün üretim ve istihdam açısından ön plana çıkması, sanayi ötesi toplumda hizmet ekonomisi ve bilgi işçisi ile ilgili Bell ve Toffler'in varsayımları; hizmet sektöründe mevcut işgücünü temsil etmeyen küçük bir azınlık oluşturan yüksek vasıflı işgücünün özelliklerinin abartılı olarak genelleştirilmesine dayandığı ve oraya çıkan hizmet sektöründe işçi ve iş prototiplerinin gerçeği yansıtmadığı görülmektedir. Gorz'un hizmet sektörü ve bu sektörde işgücünün niteliği ile ilgili varsayımları bir ölçüde gerçekçidir. Her üç yazarın da yeni teknolojiye merkezi bir rol atfettikleri ve alışılmadık bir güç ve misyon yükledikleri görülmektedir. Ancak Bell ve Toffler'de yeni teknoloji nitelikli işgücünün ortaya çıkmasına ve işin gerektirdiği vasıf düzeyinin artmasına ve daha fazla öz-gerçekleştirme imkânı vermesine karşın; Gorz yeni teknolojinin küçük bir emek aristokrasisi ürettiği, işi, vasıfları ve istihdamı yok ederek işsiz yığınlar ürettiğini ileri sürmektedir. Ancak yeni teknolojiye yönelik bu iddiaları ve teknoloji analizleri hiçbir bilimsel temele dayanmamaktadır. Bu yaklaşımın sosyal sınıflar, sınıf çatışması, direniş, spesifik ihtiyaçlar vs. gibi sosyal faktörlerin teknolojinin kullanım şeklini biçimlendirme gücünü göz ardı eden ve yeni teknolojinin potansiyel etkilerinin spekülâtif olarak değerlendirilmesinden ibaret olduğu söylenebilir. Nihayet, sosyolojik bir kategori olarak işçi sınıfının tarihe karışması, sendikaların yok olması, bilginin toplumsal statüyü belirlemede mülkiyetin yerini alması ve yeni güç elitlerinin ortaya çıkmasına yönelik sanayi-ötesi varsayımların tamamı; sosyal gerçeklerle örtüşmeyen, sağlıklı verilere dayanmayan ve belirgin olmayan bazı trendlerin abartılı bir şekilde genelleştirilmesinden ve ütöpik fantazilerden ibaret olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte bu yazarların gelişmiş batı ülkelerinde sendikaların zayıflamasına yönelik varsayımlarının bu ülkelerin bir kısmında önemli ölçüde gerçekleştiği ileri sürülse bile, bu yazarların sendikal hareketin güç kaybetmesini tamamen yeni teknolojiye atfetmeleri determinist ve ütöpik olduklarının bir başka kanıtı olarak alınabilir.

Sonuç olarak, sanayi ötesi toplum teorileri, modern toplumların yaşadığı krizin niteliği ve boyutlarıyla birlikte bu toplumların geleceğine yönelik tartışmaları gündeme getirmeleri nedeniyle sosyoloji literatürü açısından önemlidir. Buna karşın, modern toplumların geleceğini determinist ve ütopyik bir yaklaşımla incelemeleri, bu konuda yeni teknolojiye aşırı vurgu yapmaları ve pek çok hususta aşırı genelleştirmelere gitmeleri bu teorilerin bilimsel açıklama gücünü önemli ölçüde sınırlandırmakta ve en zayıf yönünü oluşturduğu söylenebilir.

Abstract: From the 1960s onwards, a number of writers have claimed that a new model of society has been emerging on the basis of new technological progress. With the coming of this new society, the dominant class, institutions, working life and axial principles are changing. In developed economies, manufacturing industry has lost its importance as a source of employment, production and productivity. The 19 Century vision of the society was a factory, it is now a giant bureaucracy. This article examines the work of some of the leading post-industrial writers such as Bell, Gorz and Toffler and argue that the writers have attributed an unusual power to technology in shaping society and have exemplified utopian approaches by predicting unrealistic picture of future.

Key words: Post-industrial society, Bell, Gorz, Toffler, Axial Principles, Non-Class-Non-worker Neo-Proletaria, Third Wave, de-marketisation

Kaynakça

- Aron, R. (1967), *The Industrial Society: Three Essays on Ideology and Development*, London: Weidenfield and Nicolson.
- Bell, D. (1973), *The Coming of Postindustrial Society: A Venture in A social Forecasting*, New York: Basic Books.
- Bell, D. (1974), "Labour in Post-industrial Society", *The Worker in "Post-Industrial" Capitalism: Liberal and Radical Responses* (der) B. Silverman ve Yanowithch, M. New York: The Free Pres.
- Bell, D. (1976). *The Cultural Contradiction of Capitalism*, New York: Basic Books.
- Beynon, H. (1992). "The End of Industrial Worker?" *Spatial Change in Contemporary Britain* (der) N. Abercombi ve A. Wade. London: Politics.
- Birttton, S. (1990), "The Role of the Services in Production: Progress in Human Geography, 14: ss. 529-546.
- Boyer, R. (1989), "New Directions in Management Practices and Work Organization", Paper presented at *Technological Change as a Social Process: Society, Enterprises and the Individual*

- Conference, OECD, Helsinki 11-13 December, 1989.*
- Braverman, H. (1974). *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*. New York Monthly Review Press.
- Burnes, B. And Fitter M. (1987), "Control of advanced Manufacturing Technology: Supervision Without Supervisors", *The Human Side of advanced Technology*, (eds) Wall, T, D., Clegg, C.W. ve Kemp, N. J., Chichester: Willey and Sons.
- Callinicos, A. (1994). *Against Post Modernism: A Marxist Critique*, London: Polity.
- Child, J. (1987), Managerial Strategies, New Technology in The Labour Porcess", *Job Redesign: Critical Perspectives on the labour Process*, (eds), D. Knights, H. Wilmott and D. Collins, Hants: Gower Publishing.
- Craypo, C., ve Nissen, B. *Grand Desings: The Impact of Corporate Strategies on Workers, Unions and Communities*, New York: ILR Press.
- Dahrendorf, R. (1988), *Modern Social Conflict: An Essay on the Politics of Liberty*, Berkeley: University of California Press.
- Dunning, J. (1993), Transnational Corporationsand growth of the services. Some Conceptual and Theoretical Issues", UNCTC. Currnet Studies Series A, No 9. New York: UN.
- Erdem, Z. (2004), *Tele Çalışma*, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Etazoni, E.H, (1981), *Social Change: The Advent and Maturation of Modern Society*, London: Routledge.
- Finchman, R ve Rhodes, P.S. (1995), *The Individual, Work and Organizations*, Oxford: Oxford University Press.
- Frankel, B. (1987), *Post-Industrial Utopias*, Cambridge, Polity Pres.
- Freeman, C. (1996). "The Two-Edged Nature of Technological Change: Employment and Unemployment", *Information and Communication Technologies: Vision and Relality* (der.) William H. Dutton. Oxford: Oxford University Pres.
- Godbout, M.T. (1993), "Employment Change and Sectoral Distribution in Ten Countries 1970-1990", *Monthly Labor Reveiw*, No 3 ss.3-20
- Gershuny G. J. ve Milles, I. (1983), *The New Service Economy: the Transformation of Employment in Industrial Societies*, London: Frnaces Printer.
- Gershuny, G. (1978). *After Industrial Society: The Emerging Service Economy*. London: Mac-Millan.
- Gershuny, J. (2004), *What Do We Do in Post-Industrial Society?*, ISER, University of Essex,
- Giddens, A. (1980). *The Class Structure of Modern Societies*, London: Hutchinson Publishing Gruop.
- Giddens, A. (1987), *The Social Theory and Modern Sociology*, Cambridge, Polity Press.
- Gorz, A. (1982) *Farewell to the Working Class: An essay on the Post-Industrial Socialism*, London: Pluto Press.
- Gorz, A. (1985), *Path to Paradise: On the Liberation from Work*, London: Pluto Press.
- Hamilton, M. ve M. Hirszowicz, (1993), *Class and Inequality: Comparative Perspectives*, Lon-

- don: Harvester Wheatsheaf.
- Harris, N. (1986). *The End of the Third World*, Verso: London.
- Harvey, R. (1989), *The Conditions of Post modernity: An Inquiry into the Origins of Cultural Change* Oxford: Basil Blackwell.
- Hirst, P. ve Thompson, G. (1995), "Globalization and the Future of the Nation State", *Economy and Society*, 24 (3). ss.408-442. .
- Hyman, R. (1983), "Andre Gorz and His Disappearing Proletariat" *The Socialist Register*, ss.260-289.
- Keane, J. ve Owens, J. (1989). *After Full Employment*, London: Hutchinson.
- Kellogg, P. (1989). *Goodbye to Working Class* IS 36 (2). ss.108-120.
- Kerbo, H. R. (1998), "Upper Class Power", *Power in Modern Societies*, (der) M. E. Oslen ve M. N. Mager, Oxford: Westview Press.
- Kumar, (1995), *From Post-Industrial to Post-Modern Society: New Theories of the Contemporary World*, Oxford: Basil Blackwell.
- Kumar, K. (1978), *Prophecy and Progress: The Sociology of Industrial and Postindustrial Society*, London: Penguin Books
- Littler, C. (1987), "Taylorism, Fordism and Job Design", *Job Redesign: Critical Perspectives on the Labour Process*, (eds), D. Knights, H. Wilmott and D. Collins, Hants: Gower Publishing.
- Lydon, D. (1988), *The Information Society: Issues and Illusions*, Cambridge, Polity Press.
- Miliband, R. (1989), *Divided Societies: Class Struggle in Contemporary Capitalism*, Oxford: Clarendon Press. .
- Myles, J. (1990), "State, Labor Markets and Life Cycles", *Beyond Marketplace: Rethinking Economy and Society* (der) R. Friedland ve A. F. Robertson, New York: Aldine Gruyter, ss.271-298.
- Parlak, Z. (2000). *Yeni Uluslararası İş Bölümü Yaklaşımının Eleştirel Bir Değerlendirmesi*, Nusret Ekine Armağan, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayını.
- Peet, R. (1987), "Geography of Class Struggle and the Relocation of US manufacturing industry", Peet, R. (ed.), *International Capitalism and Industrial Restructuring*, London: Allen and Unwin.
- Preliminary Draft for Working Group Metin UCLA,
- Ramtin, R. (1991), *Capitalism and Automation: Revolution in Technology and Capitalist Breakdown*. London: Pluto Press.
- Robins, K. ve Webster, F. (1989), *The Technical Fix: Education, Computers and Industry*. London: Macmillan.
- Rodwin, L. ve Sazanami, H. (1989), *De-industrialization and Regional Economic Transformation: The Experience of the US*. Boston: Unwin Hyman.
- Schoenberger, E. (1989), "Multinational Corporations and the NIDL" Wood, S.(ed.), *The Transformation of Work*, London: Unwin Hyman.
- Scot, J. (1979), *Corporations, Classes and Capitalism*, London: Hutchinson.

Sanayi Ötesi Toplum Teorilerinin Eleştirel Bir Değerlendirmesi 125

- Smart, B. (1992), *Modern Conditions and Postmodern Controversies*, London: Routlage.
- Stehr, N. (1994). *Knowledge Societies*, London: Sage Publications
- Toffler. A. (1983). Üçüncü Dalga. (çev. Ali Seden), İstanbul: Altın Kitaplar.
- Toffler. A. (1992) *The Powershift*, London:Pan Books.
- Williams, K., ve diğ. C. (1987), "The end of mass production?" *Economy and Society*, Vol. 16, No.3.
- Wood, E.M. (1988), *The Retreat From Class: A New True Socialism*, London: Verso.